

Zemský ústav pro choromyslné v Praze v letech 1791–1886

Petra Chaloupková

V ývoji v oblasti péče o duševně choré v Čechách a na Moravě se do poloviny 18. století nijak výrazně nelišil od toho v okolních zemích. Duševně chorí byli v minulosti vnímáni jako svému okolí nebezpeční či ďáblem posedlí a tomu odpovídaly i tehdejší způsoby „léčby“. V období středověku byli do špitálů či různých útulků přijímáni pouze pacienti tišší a klidní, kteří nebyli hrozbou pro své okolí. Některá zařízení byla ojediněle věnována výhradně péči o duševně choré, např. Hospitale hominum rationem non habentium, zřízený roku 1498 ve Znojmě, či domy pro duševně choré v Brně (1582) nebo Olomouci¹ (1585).² I v těchto případech však nadále platilo, že jejich účelem byla izolace, nikoliv potřebná pomoc³. O péči o neklidné, zuřivé a nebezpečné pacienty nelze hovořit vůbec. Tito končivali v lepším případě ve věznicích či šatlavách, v horších na hranici.

---

¹ K olomouckému špitálnictví více: Kšír, Josef: Staré olomoucké špitály a jejich situování. In: Zprávy vlastivědného muzea v Olomouci 118/1964, s. 1–15.

² K tématu středověkých špitálů např. práce: Bláhová, Marie: Vývoj špitálů v raněfeudální Evropě a problematika nejstaršího špitálu v Praze. In: Documenta Pragensia VII, 1987, I, s. 44–59. Práce je doplněna odkazy na další literaturu. Dále např.: Bláhová, Marie: Péče o chudé a nemocné v přemyslovských Čechách. In: Curatores pauperum. Zrod i tradicje kultury charytativnej Europa srodkowej. Katowice 2005, s. 114–132; D'Elvert, Christian: Geschichte der Heil- und Humanitäts-Anstalten in Mähren und Österr. Schlesien. Brünn 1858; Hlaváčková, Ludmila: Das Spitalwesen in Böhmen und Mähren von Beginn des Dreissigjährigen Kriegs bis zu den Josephinischen Reformen (1620–1780). Mitteilungen des Institus für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 51: Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzzeit. Hospitals and Institutional Care in Medieval and Early Modern Europe. Oldenburg 2008, s. 381–402; Hledíková, Zdeňka: Pražské klášterní špitály od 13. do počátku 15. století. In: Documenta Pragensia 1987, s. 74–90; Nový, Rostislav: Pražské předhusitské špitály. In: Documenta Pragensia VII, 1987, s. 63–64; Svobodný, Petr: Die Spitäler in Böhmen und Mähren in Mittelalter und in der Frühen Neuzzeit. Mitteilungen des Institus für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 51: Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzzeit. Hospitals and Institutional Care in Medieval and Early Modern Europe. Oldenburg 2008, s. 351–380; Wiesner, Antonín: Dějiny nemocnic a jiných léčebných ústavů v Československu. In: Věstník českých lékařů 37, 1995.

Zásadnější změny tak přinesla až polovina 18. století, kdy došlo v důsledku osvětských reforem a nových myšlenkových proudů ke zvýšení sociálního citění a tím ke zkvalitnění lékařské péče. Pro země monarchie bylo jedním z prvních významných počinů v tomto směru vydání tzv. Direktivních pravidel císařem Josefem II. v roce 1781.⁴ V nich byla stanovena povinnost vybudovat ve všech velkých městech monarchie všeobecné nemocnice, porodnice s nalezinci, ústavy choromyslných a chorobince. Na základě těchto nařízení byla nejdříve vybudována nemocnice a ústavy ve Vídni (1784), následovalo otevření nemocnic v Brně (1786) a v Olomouci (1787). V Praze bylo založení všeobecné nemocnice komplikováno několikaletými průtahy, způsobenými finančními problémy, problémy s umístěním nemocnice a ústavů a posléze s rekonstrukcí vybraných prostor.⁵

Pro samotnou péči o duševně choré a psychiatrii jako vědu bylo však důležité již vydání dekretu z 19. března 1783,⁶ kterým císař nařizoval, aby při nemocnici Milosrdných bratří v Praze bylo zřízeno oddělení pro duševně choré kněze a nižší duchovní. Pro muže mimo duchovní stav bylo zřízeno oddělení o rok později u sv. Bartoloměje a ženy byly ošetřovány v klášterní nemocnici u Alžbětinek. Tímto dekretem byly dány základy systematické péči ze strany státu o duševně choré.

K úspěšnému dovršení snah o vybudování kvalitní zdravotnické péče v monarchii došlo v roce 1790, kdy byla po zmíněných komplikacích v Praze konečně

³ Vencovský, Eugen: Čtení o psychiatrii. Praha 1983, s. 148.

⁴ Direktiv-Regeln zur Künftige Einrichtung der hiesigen Spitäler und allgemeinen Versorgungshäuser; Hlaváčková, Ludmila: Česká a německá psychiatrická klinika pražské lékařské fakulty do roku 1918. In: Historia, medicina, cultura: Sborník k dějinám medicíny. Praha 2006, s. 134.

⁵ Jednání o vybudování Všeobecné nemocnice a ostatních ústavů v Praze byla zahájena již v roce 1785. Významnou roli při tom sehrál nejvyšší zdravotní úředník v Čechách, protomedik Tadeáš Bayer a stavitel František Ladislav Herget, profesor a ředitel pražské polytechniky. Návrhy na umístění byly různé. V úvahu připadalo umístění nemocnice do kláštera a prelatury na Karlově, porodnice do kapitulního domu u sv. Apolináře, blázince a chorobince do bývalého kláštera u sv. Kateřiny. Později se objevil návrh na vybudování ústavů v oblasti dnešního nám. Republiky. Nemocnice měla být v prostorách strahovských premonstrátů u sv. Benedikta, porodnice a blázinec v bývalém klášteře kapucínů u sv. Josefa. Po zdoluhavých jednáních bylo rozhodnuto umístit nemocnici do budovy bývalého ústavu šlechtičen u sv. Andělů na tehdejším Dobytčím trhu (dnešní Karlovo náměstí). Budova byla zakoupena v roce 1787 a bylo jí nutno velmi rychle opravit a přizpůsobit potřebám nemocnice. Tuto budovu, zvanou Damenstift (Ústav šlechtičen neboli tzv. Damenstift byla instituce starající se o osamělé a zchudlé šlechtičny.) postavil na přání zakladatelky ústavu hraběnky Heleny Zuzany Bedaridové stavitel Marc Antonio Canevalle na počátku 18. století. Šlo tedy již o starší stavbu, která vyžadovala řadu úprav a v následujících letech po otevření nemocnice i nekončící řadu oprav; Bařková, Růžena a kolektiv: Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady. Praha 1998, s. 359; Hlaváčková, Ludmila – Svobodný, Petr: Všeobecná nemocnice v Praze 1790–1952. Praha 1990, s. 9–16.

⁶ Vencovský, Eugen: Psychiatrie davných věků (Od Hippokrata k Pinelovi). Praha 1996, s. 196.

otevřena Všeobecná nemocnice. Oficiální datum otevření nemocnice je 2. leden 1791.⁷ Tento den je současně prvním dnem fungování Ústavu pro choromyslné v Praze.

Ústav pro choromyslné v letech 1791–1846

Fungování Ústavu choromyslných, zvaném tehdy především Irrenhaus či hanlivěji Tollhaus, bylo tedy v jeho počátcích úzce spjato se všeobecnou nemocnicí.⁸ Zřizovatelem nemocnice byl panovník, resp. stát, a přímý dohled nad ní vykonával nejvyšší zemský úřad, České gubernium.

Nejvyšším představitelem nemocnice a současně i ústavu byl její ředitel, kterým byl protomedik⁹ jmenovaný císařem. Tím prvním byl Tadeáš Bayer.¹⁰ Od roku 1808¹¹ již nemusel být ředitelem nemocnice nutně jmenován protomedik, ale mohl se jím stát kdokoliv, koho schválilo gubernium.

Ředitel pak navrhoval Českému guberniu ke schválení tzv. vyšší personál. Do této kategorie patřili všichni, kdo obdrželi od zemského úřadu jmenovací dekret. Tedy první a druhý lékař, první a druhý ranlékař, správce nemocnice, kontrolor a písař. Ostatní zaměstnanci byli určeni bez jmenovacího dekretu a o jejich přijetí rozhodoval sám ředitel. Byli to nižší ranlékaři, ošetřovatelé, vrátní, pradleny a další.¹²

Jak již bylo řečeno, ústav pro choromyslné byl součástí nemocnice a nemocniční personál byl tedy zároveň personálem ústavním. V čele ústavu tak stál ředitel nemocnice a lékařsky nejvýše postaveným byl vrchní nemocniční lékař. Nejvý-

⁷ Hlaváčková, L. – Svobodný, P.: Všeobecná nemocnice v Praze 1790–1952, s. 19.

⁸ Oficiální název nemocnice zněl Allgemeines Krankenhaus.

⁹ Protomedik (Protomedikus, řec.-lat.) - čestný název dvorských lékařů, později to byl vrchní lékař, jemuž byla svěřena zdravotní správa zemská. V Čechách se název vyskytuje již v 16. století a do r. 1850 byl protomedik skutečný guberniální rada. Ottův slovník naučný, svazek 20., Praha 1903.

¹⁰ Tadeáš Bayer (1737–1808) – šlechtic z Bayerů, ředitel lékařsko-chirurgických studií Narodil se 7. října 1737 v Herrenbaumgartenu v Rakousku. Studoval v Mikulově a ve Vídni, kde obdržel roku 1760 titul doktora filozofie a medicíny. Byl vojenským lékařem a poté se stal profesorem patologie a medicínské praxe. V letech 1772–1778 byl víceředitelem lékařských chirurgických studií Od roku 1776 byl rektorem Univerzity Karlovy. Mezi lety 1778–1785 se stal vojenským a později zemským protomedikem. V roce 1791 byl za své zásluhy Leopoldem II. povýšen do šlechtického stavu. Jeho přínos spočíval především v boji proti nakažlivým chorobám. Zvláštní zásluhy si získal za zavedení a šíření očkování proti kravským neštovicím. Je autorem publikace Beschreibung der Armenversorgungsanstalten in der königl. böhmischen Hauptstadt Prag, která je cenným pramenem pro historii medicíny; Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348–1939, díl I. A–K. Praha 1988, s. 61; Ottův slovník naučný, svazek 3. Praha 1890.

¹¹ Hlaváčková, L. – Svobodný, P.: Všeobecná nemocnice v Praze 1790–1952, s. 27.

¹² Witowsky, Alois: Systematisch-chronologische Sammlung der Österreichischen Sanitäts Gesetze und Verordnungen mit besonderer Rücksicht auf das Königreich Böhmen. Prag 1885, s. 714–715.

raznější z osobností zastupující vrchního lékaře v ústavu byl známý pražský lékař Dr. Jan Theobald Held, který zde působil v letech 1806–1811.¹³

Vzhledem k tomu, že měl vrchní lékař velké množství jiných povinností, byla jeho funkce spíše titulární a omezovala se na vykonávání kontrolních pravomocí. Navíc vrchní lékaři byli většinou chirurgové, kteří o psychiatrii neprojevovali žádný hlubší zájem.

Fakticky tak vykonával hlavní dohled nad ústavem nižší ranhojič. Byli mu podřízeni dva opatrovníci, kteří kromě opatrovnické funkce plnili i funkci vrátných a zajišťovali i provozní záležitosti ústavu. S narůstajícím počtem pacientů bylo nutno lékařský kolektiv doplnit o dalšího ranlékaře. O dalších posilách se neustále jednalo. Především se řešilo platové ohodnocení nových lékařů. Nejnižší personál, pradelny, nosiči apod., byl společný s nemocničnám.¹⁴

V roce 1811 byl dohled nad ústavem převeden na primáře interního lékařství. Šlo o velmi pozitivní změnu, protože profesori interního lékařství měli k léčbě psychických onemocnění mnohem blíže než jejich chirurgičtí kolegové. Prvním z řady internistů v čele ústavu byl Dr. Jan Baptista Höger. Dalším důležitým krokem vedoucím k osamostatnění ústavu a zkvalitnění péče o duševně nemocné, bylo rozhodnutí z roku 1829 o přidělení samostatného primáře a jeho asistenta, kteří se již věnovali pouze ústavu.¹⁵ Prvním byl krátce Dr. Josef Pelikán¹⁶ a jeho asistentem se stal Dr. Karel Damian Schorff,¹⁷ který jej vzápětí ve funkci nahradil a za svého asistenta si zvolil Dr. Josefa Riedla, který se později stal nejvýraznější osobností působící na vedoucím postu ředitele ústavu.¹⁸

Primář vykonával ranní vizitu a neplánované inspekční návštěvy na jednotlivých odděleních. Byl hlavou ústavu a jako takový byl odpovědný za jeho fungování a snažil se obhajovat jeho zájmy a potřeby před vedením nemocnice nebo zemskými úřady.

Hlavním zástupcem po dobu nepřítomnosti primáře byl sekundář, který spolu s chirurgem prováděl odpolední vizitu, vedl evidenci nemocných, zaznamenával počty nemocných, vyléčených a zemřelých. Měl být neustále k dispozici, a proto

¹³ Hlaváčková-Kratochvílová, Ludmila: Jan Theobald Held: život a působení pražského lékaře, rektora Univerzity Karlovy. Praha 1972; Dobíšek, Karel: První čtyři primáři pražského ústavu choromyslných – MUDr. Jan Theobald Held. Československá psychiatrie č. 76, 1980, s. 270–275.

¹⁴ Heveroch, Antonín – Frabša, František S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách. Praha 1926, s. 19; dále Bayer, Tadeáš: Beschreibung der Armenversorgungsanstalten in der königl böhmischen Hauptstadt Prag. Prag 1793.

¹⁵ Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách., s. 19.

¹⁶ Dobíšek, K.: První čtyři primáři pražského ústavu choromyslných – MUDr. Josef Pelikán. Československá psychiatrie č. 77, 1981, s. 414–419.

¹⁷ Dobíšek, K.: První čtyři primáři pražského ústavu choromyslných. Československá psychiatrie, č. 78, 1982, s. 61–66.

¹⁸ Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách, s. 19.

bydlel přímo v ústavu. Chirurg se dělil o některé povinnosti se sekundářem. Dále měl na starosti dozor nad ošetřovateli jejich vzdělávání a přezkušování získaných znalostí a dovedností. Prováděl pitvy zemřelých pacientů a vydával o nich potřebnou dokumentaci. V roce 1830 byl lékařský personál rozšířen o pomocného sekundáře, který zde působil bezplatně, pouze za byt a stravu.

Finanční záležitosti nemocnice a jejich ústavů byly stejně jako dnes velmi komplikované. Nemocnice byla zřízena a financována z nadačního fondu vzniklého za císaře Josefa II. Dekret z 21. října 1818¹⁹ se snažil tuto situaci změnit a převést závazek financovat fungování nemocnic na jednotlivé země.

Podle tohoto dekretu měly být dobročinné ústavy v monarchii rozděleny na dvě skupiny. Do první z nich měly patřit nalezince, ústavy choromyslných a ústavy vzniklé z potřeby při epidemiích. Tuto skupinu ústavů dekret prohlašoval za státní a měla tak mít nárok na finanční podporu státu. Do druhé skupiny podle něj měly patřit nemocnice a porodnice, které považoval za lokální a měly být udržovány z domácích prostředků. Ostatní nemocnice ve správě církevních institucí nebo řádů byly považovány za soukromé ústavy.²⁰

Toto nařízení vyvolalo vleklé spory mezi Českým guberniem a pražským magistrátem, které se ještě více zkomplikovaly kvůli otázce působnosti obou stran. Město upozorňovalo, že nemocnice byla založena císařem a podle toho má být i financována, naproti tomu však požadovalo určité pravomoci při její správě. Všechny tyto problémy nebyly ani v následujících letech vyřešeny a nesly s sebou řadu dalších složitéch jednání a sporů. Ustanovení tohoto dekretu proto nebyla naplněna.²¹

Finanční příjmy nemocnice tvořily především poplatky za ošetření. Stejně jako v nemocnici byli i v ústavu pacienti rozděleni podle možnosti placení do tří tříd, přičemž rozdíl mezi jednotlivými třídami spočíval v komfortu, kterého se jim v ústavu dostávalo. Platil-li si pacient první třídu, měl nárok na samostatný pokoj a svého vlastního opatrovníka, lepší vybavení pokoje, vybranější stravu a příjemnější lůžkoviny a nádobí. Ve druhé třídě byli pacienti ubytováni ve velkých hezkých pokojích po třech až šesti a měli společného jednoho opatrovníka. Lůžkoviny byly stejně kvalitní, jen strava byla prostší než v první třídě. Třetí třída byla nejprostší a byli sem zařazováni i pacienti, kteří byli přijímáni bezplatně. Pacienti byli umístěni v jednom velkém pokoji nebo větším sále po 6 až 20 lidech. K dispozici měli jednoho až dva opatrovníky, strava i lůžkoviny byly skromné. Samostatný pokoj pacient dostal pouze tehdy, pokud bylo nutno jej izolovat od ostatních.²² Při vzniku nemocnice a ústavu byly poplatky za pobyt v jednotlivých třídách stanoveny následovně: za pobyt v první třídě platil pacient 40 krejcarů

¹⁹ Národní archiv (dále NA): fond České Gubernium (dále ČG), Dvorské dekrety, 21. 10. 1818.

²⁰ NA, ČG, Dvorské dekrety, 21. 10. 1818.

²¹ Hlaváčková, L. – Svobodný, P.: Všeobecná nemocnice v Praze 1790–1952, s. 26.

²² Weitenweber, Wilhelm Rudolf: Die medicinischen Anstalten Prag's nach ihrem gegenwärtigen Zustande geschildert. Prag 1845, s. 84–85.

denně, za druhou třídu 20 krejcarů denně a za třetí 10 krejcarů. Částka byla vybírána na 3 měsíce dopředu.²³ V následujících letech se přirozeně taxy za pobyt v jednotlivých třídách zvyšovaly. Například v roce 1821 byly dvorským dekretem z 24. dubna zvýšeny na 1 zlatý konvenční měny za první třídu, 36 krejcarů za druhou a 20 krejcarů za třetí třídu denně.²⁴

Do ústavu mohli být přijímáni i pacienti, kteří náklady za léčbu nebyli schopni uhradit. Zařazeni byli do třetí třídy a jejich pobyt byl hrazen buď jejich zaměstnavatelem, cechem nebo příbuznými. V případě, že byl pacient podporován chudinským fondem, přecházela tato podpora během jeho pobytu automaticky do nemocničního fondu. Pokud byl zcela bez prostředků i zaměstnání, hradil tyto náklady stát. Tato pravidla se však týkala pouze osob s trvalým bydlištěm na území Prahy nebo osob, které zde deset let nepřetržitě pobývaly. Mimopražský pacient bez prostředků mohl být přijat, pouze pokud náklady za jeho pobyt uhradila jeho vrchnost či domovská obec.²⁵

Další sice nevelký, ale stabilní příjem zajišťovalo nařízení z roku 1796, podle kterého bylo z každé pozůstalosti občana Prahy, která přesahovala hodnotu 50 zlatých,²⁶ odvedeno 0,5 % do nadačního fondu na udržování a chod ústavů.²⁷ Dekretem z 9. dubna 1817 byla hodnota pozůstalosti zvýšena na 100 zlatých. Toto ustanovení neplatilo v případě, že zůstavitel v poslední vůli určil přesný obnos, který má být fondu věnován.²⁸ Veškeré účty ústavu pak byly vedeny spolu s nemocničními. K jejich oddělení došlo až v roce 1827.²⁹

Od školního roku 1791/1792 se do všeobecné nemocnice přesunula klinická výuka studentů medicíny, která do té doby probíhala v nemocnici milosrdných bratří. Zároveň bylo rozhodnuto o tom, že se na spolufinancování nemocnice bude podílet i studijní fond. Částka byla vypočítávána přesně podle počtu lůžek, která byla klinice vyhrazena. Kromě nákladů na léčbu hradil studijní fond i stravu a mzdu asistentů kliniky. V dalších letech docházelo k úpravám počtu lůžek a tím i k výši odváděné částky. Například dekretem z 30. července 1807 byla tato

²³ John, Johann Dionis: Lexikon der K. K. Medizinalgesetze, Fünfter Theil, Erste Fortsetzung. Prag 1796, s. 345–346, 352–353; Dále: Bayer, Tadeáš: Beschreibung der Armenversorgungsanstalten in der königl. böhmischen Hauptstadt Prag. Prag 1793.

²⁴ Witowsky, Alois: Systematisch-chronologische Sammlung der Österreichischen Sanitäts Gesetze und Verordnungen mit besonderer Rücksicht auf das Königreich Böhmen. Prag 1885, s. 719.

²⁵ John, Johann Dionis: Lexikon der k. k. Medizinalgesetze, Fünfter Theil, Erste Fortsetzung. Praha 1796, s. 346; dále Bayer, T: Beschreibung der Armenversorgungsanstalten in der königl. böhmischen Hauptstadt Prag.

²⁶ Od roku 1817 byla hranice zvýšena na 100 zlatých.

²⁷ Hlaváčková, L. – Svobodný, P.: Všeobecná nemocnice v Praze 1790–1952, s. 26.

²⁸ Witowsky, A.: Systematisch-chronologische Sammlung der Österreichischen Sanitäts Gesetze, s. 718.

²⁹ Hlaváčková, L. – Svobodný, P.: Všeobecná nemocnice v Praze 1790–1952, s. 27.

částka stanovena na 165 zlatých.³⁰ S každým rozšířením klinických pracovišť se nemocnice dožadovala dalšího odpovídajícího navýšení plateb, což s sebou opět přinášelo nekonečná jednání a spory.³¹

Psychiatrie byla tehdy přednášena pouze v rámci vnitřního lékařství a jako samostatná věda se teprve vyvíjela. Klinické demonstrace v ústavu choromyslných tak byly povoleny až dekretem z 22. února 1821. Tento dekret nařizoval kromě konání demonstrací na dětském oddělení i demonstrace v ústavu pro choromyslné. Studijní plán stanovoval pro interní lékaře dva roky a v případě ranhojičů jeden rok trvajících kurz. Zároveň dekret doporučoval, aby se o studenty vždy staral některý z ústavních lékařů či klinických asistentů a to kvůli možnosti ohrožení od zuřivých pacientů.³² Přednášky se konaly dvakrát týdně odpoledne ve společenském sále mužského oddělení. Příliš velký zájem o ně ale studenti medicíny neprojevovali a k rozvoji klinické výuky psychiatrie došlo až mnohem později.³³

Stavební vývoj

Budova ústavu choromyslných byla jedinou nově postavenou budovou Všeobecné nemocnice. Návrh jejího umístění i plány na její stavbu pocházely z pera již zmíněného architekta Františka L. Hergeta (1741–1800).³⁴

Byla to dvoupatrová samostatně stojící stavba obdélníkového půdorysu situovaná do vnitřního areálu nemocnice ve směru od východu na západ. Náležela k ní ústavní zahrada využívaná pro potřeby pacientů. Přístup do budovy byl možný pouze z dvorních prostor nemocnice, která byla obehnaná mohutnou zdí.

Samotnou budovu popisuje již zmíněný protomedik království českého a první ředitel všeobecné nemocnice ve své knize Beschreibung der öffentlichen Armen-
-Versorgungsanstalten in der königlichen böhmischen Hauptstadt Prag následovně: *„Byla to dvoupatrová budova, obehnaná zdí, která uzavírala zahradu sloužící k procházkám duševně nemocných. Každé poschodí mělo centrálních chodbu probíhající po celé délce budovy, ze které vedly dveře do 19 pokojů a do místnosti pro ošetřovatele. Kapacita budovy byla 57³⁵ nemocných, přičemž měl z počátku každý svůj pokoj a teprve později byli dávání dva nemocní do jedné místnosti. Přizemí bylo určeno pro muže, I. patro pro ženy, II. patro bylo společné, ale oddělené mřížemi a sloužilo jako oddělení třídní. Pokoje byly vydlážděny pálenými cihlami, okna opatřena mřížemi. Horní polovina dveří do pokojů byla z mřížoví,*

³⁰ NA, ČG, Dvorské dekrety, 30. 7. 1807.

³¹ Hlaváčková, L. – Svobodný, P.: Všeobecná nemocnice v Praze 1790–1952, s. 27.

³² NA, ČG, Dvorské dekrety, 22. 2. 1822

³³ Hlaváčková, Ludmila: Česká a německá psychiatrická klinika pražské lékařské fakulty do roku 1918. In: Historia, medicina, cultura: Sborník k dějinám medicíny, Praha 2006, s. 135.

³⁴ Hlaváčková, L. – Svobodný, P.: Všeobecná nemocnice v Praze 1790–1952, s. 15.

³⁵ Někteří autoři uvádí počet lůžek nižší. Viz.: Weitenweber, W. R.: Die medicinischen Anstalten Prag's nach ihrem gegenwärtigen Zustande geschildert. Prag 1845, s. 73–75. Totéž i: Stelzig, Franz Alois: Versuch einer medizinischen Topografie von Prag, I. Band. Prag 1824, s. 285–286.

aby sem mohl v zimě proudit teplý vzduch z kamen, umístěných vždy na konci centrální chodby. Každý pokojík měl vlastní odpad, který ústil do společného kanálu. Pitná voda studniční a užitková voda říční byly do budovy přiváděny rourami. Každé oddělení bylo vybaveno lehátky, nosítky, vanami a protipožárními potřebami. Lůžka pro klidné nemocné byla opatřena slámkem, prostěradlem, žíněným podhlavíkem, vlněnou prošívanou dekou, povlečenou pruhovaným kanafasem. Pro neklidné nemocné byla lůžka umístěna jen půl stopy nad zemí, přičemž stěny byly vypořádávány, aby byl nemocný chráněn před sebeopškozením nebo pokud – v případě nutnosti – musel být k lůžku připoután“³⁶

Zmíněný inventář ústavu (stejně tak i nemocnice) byl pořízen jednak ze zrušených klášterů a špitálů a jednak z darů českých stavů věnovaných u příležitosti korunovace císaře Leopolda II. v roce 1791.³⁷

Ať již byla původní budova na svoji dobu jakkoliv moderně a prostorně zařizována, časem přestala vyhovovat zvyšujícím se nárokům doby a především rychlému nárůstu počtu pacientů. Již začátkem dvacátých let 19. století se proto objevovaly snahy o rozšíření kapacit ústavu. Prvním výsledkem dlouhých jednání byl pronájem objektů v bývalém augustiniánském klášteře sv. Kateřiny.³⁸

Vrcholně barokní novostavba kláštera navržená patrně Františkem Maxmiliánem Kaňkou³⁹ byla postavena v letech 1718–1730 díky donaci baronky Doroty Veroniky Beckové. V roce 1774 byl klášter na základě reformy císaře Josefa II. zrušen a jeho majetek připadl vojenským úřadům, který si jej záhy adaptovaly pro své potřeby. Poté co prostory i pozemky kláštera získal ústav, následovala řada oprav a úprav vedených stavitelem Janem Fialou a tesařem Michalem Rankem. Stav budovy byl poměrně špatný a tak bylo nutno pokračovat v sériích oprav i nadále. V letech 1828 a 1830 byla vyměněna okna, 1831 a 1833 zase dlažba na chodbách.⁴⁰ Areál kláštera se skládal ze dvou samostatných budov, hlavní klášterní budovy o čtyřech křídlech, na kterou navazoval kostel a z menší jednopatrové budovy při nároží Kateřinské ulice a ulice Ke Karlovu. Obě budovy od sebe byly odděleny dvorkem a brankou a později spojeny dalším křídlem.⁴¹ Nejprve získal

³⁶ Bayer, T.: Beschreibung der öffentlichen Armen-Versorgungsanstalten in der königlichen böhmischen Hauptstadt Prag. Prag 1793; též Hlaváčková, L. – Svobodný, P.: Všeobecná nemocnice v Praze 1790–1952, s. 17; Vencovský, E.: Sto let české psychiatrické kliniky v Praze 1886–1986, s. 15.

³⁷ Baťková, R. a kolektiv: Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady, s. 360.

³⁸ Augustiniánský klášter sv. Kateřiny byl založen na základě fundační listiny Karla IV. z roku 1355. K vysvěcení nových budov kláštera došlo 28. 11. 1367; Vlček, Pavel – Sommer, Petr – Foltýn; Dušan: Encyklopedie českých klášterů. Praha 1997, s. 569.

³⁹ Baťková, R. a kolektiv: Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady, s. 346.

⁴⁰ Baťková, R. a kolektiv: Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady, s. 346–348.

⁴¹ Baťková, R. a kolektiv: Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady, s. 346.

ústav menší budovu, do které byly umístěny duševně choré ženy. O čtyři roky později bylo dekretem z 27. března 1826 rozhodnuto o zakoupení zbylých prostor a pozemků⁴² a ještě téhož roku sem byla přesunuta většina pacientů.

Bývalý hlavní klášterní dům byl určen pro mužské pacienty a obklopovala jej velká čtvercová zahrada zušlechtěná prací pacientů. V levé části sklepení domu se nacházela prádelna, obytná místnost pro pradleny, dvě mandlovný a jedna sušárna. V pravé části pak byl sklad uhlí a sklep na led. V přízemí nalevo byl byt vrátného, dále prostorná a světlá chodba s okny vedoucími do ulice a napravo byt provozovatele stravování⁴³ s kuchyní a spíží. Dále se zde nacházel sklad, malá koupelna a lékařský pokoj. V obou bočních křídlech, pravém i levém, se nacházely pokoje pro pacienty.⁴⁴ V prvním poschodí se nacházelo celkem 17 pokojů, byt ranhojiče a tzv. společenský pokoj, ve kterém byla ústavní knihovna, hudební nástroje, biliár apod. Do pokojů se vcházelo z širokého balkonu a pohled z oken některých z nich nabízel nádherný výhled na Nové město, Smíchov či Vyšehrad. Na levé křídlo budovy navazoval kostel sv. Kateřiny, který byl v roce 1841 rekonstruován a věnován ústavu.⁴⁵ Ženský dům byl mnohem menší a tak bylo nutno později vyčlenit pacientkám některé pokoje v mužském domě. Ve všech případech se však důsledně dodržovalo striktní rozdělení obou pohlaví.

V přízemí ženského domu se nacházely čtyři místnosti pro pacientky, v prvním poschodí pak šest pokojů první a druhé třídy.⁴⁶ Později přibyla místnost pro konverzaci a čítárna. V každém pokoji byl maximální možný počet lůžek a každé z nich bylo vystláno slámníkem, žíněnkami a prostěradlem, vlněnou prošívanou dekou a podhlavníci.⁴⁷ Celkem pojaly obě budovy na 250 pacientů. 170 v mužském oddělení a 75 v ženském.⁴⁸ Jiné prameny uvádí maximální počet 264 pacientů.⁴⁹ V původní budově ústavu zůstali neklidní, zuřiví a epileptičtí nemocní.⁵⁰

⁴² Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách. Praha 1926, s. 29.

⁴³ Stravování v ústavu zajišťovala soukromá firma, která sídlila v pronajatých prostorách určených pro kuchyň. K vlastnímu zajištění stravování se ústav rozhodl z úsporných důvodů až po té, kdy se tato praxe osvědčila v Dobřanském ústavu; Weitenweber, W. R.: Die medicinischen Anstalten Prag's nach ihrem gegenwärtigen Zustande geschildert, s. 73–75.

⁴⁴ Weitenweber, W. R.: Die medicinischen Anstalten Prag's nach ihrem gegenwärtigen Zustande geschildert, s. 76.

⁴⁵ Tamtéž, s. 77.

⁴⁶ Tamtéž, s. 78.

⁴⁷ Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách. Praha 1926, s. 21.

⁴⁸ Weitenweber, W. R.: Die medicinischen Anstalten Prag's nach ihrem gegenwärtigen Zustande geschildert, s. 78.

⁴⁹ Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách. Praha 1926, s. 24.

Počet pacientů však neustále rostl a začal rychle překračovat možnosti ústavu. Poprvé byla kapacita ústavu překročena na přelomu let 1829–1830 a i nadále počet pacientů strmě stoupal. Primáři ústavu byli dokonce nuceni řadu nemocných odmítnout nebo řešili situaci propouštěním méně nebezpečných pacientů. Situace však i přesto byla nadále neudržitelná, a proto se od počátku třicátých let snažili vedoucí představitelé ústavu přesvědčit gubernium o nezbytnosti získat další nové prostory pro ústav. Složitá jednání se táhla až do roku 1837, kdy bylo konečně rozhodnuto o výstavbě nové budovy. Tehdejší primář Dr. Josef Riedl úzce spolupracoval při projektování stavby a vložil tak do plánů všechny své představy o tom, jak by měl vypadat moderní ústav pro choromyslné na té nejlepší úrovni.⁵¹ Stavba začala v roce 1840 a podle nejvyššího rozhodnutí ze dne 19. září 1840 činily náklady na stavbu 117 664 zlatých⁵². Projektantem budovy byl inženýr c. k. vrchního ředitelství pro stavby Ing. Zopf, vrchním stavitelem P. Thierhier a úředně na ni dohlížel Ing. Weiss. Budova se dodnes nazývá „Nový dům“. Postavena byla ve vrchní části pozemků kláštera sv. Kateřiny. Průčelí bylo situováno do prodloužené ulice Na Bojišti. Tehdy šlo o příjemnou lokalitu, která poskytovala dostatek klidu pro léčbu pacientů. Nabízel se odtud krásný výhled na Hradčany, Malou Stranu a Smíchov. Stavba se skládá z hlavní dvouposchoďové budovy dlouhé 75 sáhů a dvou k ní kolmých jednopatrových postranních křídel. V roce 1844, tedy těsně před jejím dokončením, zachytil budovu ve své práci Die medicinischen Anstalten Prag's nach ihrem gegenwärtigen Zustande geschildert doktor medicíny Dr. Wilhelm Weitenweber.

Ve sklepení se tehdy nacházely prostorné sklady dřeva a uhlí a další sklepní prostory pro potřeby ústavní kuchyně a sklad lékařského materiálu. Do budovy se vstupovalo přes krásný a prostorný vestibul, kterému vévodily čtyři vysoké pilíře a schodiště. V levé části přízemí se nacházela kancelář primáře, dvě jídelny – jedna pro muže z nejnižších tříd a druhá pro pacienty z vyšších tříd – a mezi nimi společenská místnost. V rohu této části budovy byl byt vrátného s kuchyní a skladem. V pravé části přízemí se nacházela spíž a ústavní kuchyně, lázně, místnosti určené administrativě a několik pokojů pro zuřivé pacientky a jejich ošetřovatelky. V obou postranních křídlech byly pokoje pro neklidné, zuřivé a epileptické pacienty.⁵³ Do prvního patra vedla celkem čtyři schodiště, dvě z vestibulu a po dvou z obou konců chodby hlavní budovy (ty byly určeny pouze pro

---

⁵⁰ Weitenweber, W. R.: Die medicinischen Anstalten Prag's nach ihrem gegenwärtigen Zustande geschildert, s. 73–75.

⁵¹ Své představy o ideální podobě ústavu shrnul Dr. Josef Riedl v rukopise s názvem *Berichte die k. k. Irrenanstalt und ihre Kranken betreffend*; Heveroch, A. – Frabša, F. S.: *Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách.*, s. 22.

⁵² Heveroch, A. – Frabša, F. S.: *Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách.* Praha 1926, s. 29.

⁵³ Weitenweber, W. R.: *Die medicinischen Anstalten Prag's nach ihrem gegenwärtigen Zustande geschildert*, s. 78–79.

nemocné první nebo druhé třídy). Poschodí bylo rozděleno na levou část pro muže a pravou část určenou ženám. Ve středu byla místnost pro sekundáře, na kterou navazovaly po obou stranách prostorné jídelny. Dál následovaly dva pokoje pro pacienty první třídy, mezi nimiž byl pokoj ošetřovatelů a pak pět pokojů pro třídu druhou. V postranních křídlech se nacházelo po sedmi pokojích pro neklidné či zuřivé pacienty, kteří měli sklon k častým útekům, a byty strážců. Ve druhém patře bylo rozdělení pokojů zcela totožné a byli sem umístováni pacienti třetí a bezplatné třídy.⁵⁴ Celkem měla stavba pojmout na 150 pacientů a ústav se díky ní stal jedním z nejmodernějších zařízení svého druhu v Evropě.⁵⁵ Zásahu na tom měl především jeho tehdejší primář Josef Riedl, který zde uplatnil své bohaté lékařské zkušenosti a zavedl zde řadu nových léčebných metod.

Prostory bývalého kláštera se staly oddělením ústavu pro dlouhodobě nevyléčitelně duševně choré. I zde však byla nutná rekonstrukce. Po jejím provedení se podle přání primáře tato část ústavu stala ústavem „ošetřovacím“ zatímco tzv. Nový dům byl ústavem „léčebným“.

Ze života v ústavu

Hlavním smyslem existence ústavu a snahou jeho lékařů bylo léčit či alespoň zmírňovat projevy duševních chorob přijímaných pacientů. Pacienti se do péče ústavu svěřovali buďto dobrovolně, ve většině případů však na popud a doporučení svých rodin, zaměstnavatelů, domovských obcí, vrchnosti či úřadů státní správy. Při nástupu do ústavu bylo nutno předložit potvrzení příslušného politického úřadu o svěření pacienta do péče. Dále se povinně předkládal chorobopis s lékařskou zprávou popisující zdravotní stav a revers o schopnosti platit poplatky za pobyt v určené třídě. Ten, kdo revers vydával (například rodiče, opatrovníci atd.), v něm většinou ručil svým vlastním majetkem za řádnou platbu poplatků.⁵⁶ V případě, že nemocný byl v důsledku platební neschopnosti zařazen do bezplatné třídy, bylo nutno doložit tzv. vysvědčení o chudobě, které vystavoval příslušný farní obvod. Kromě klasického vysvědčení o chudobě vydával farní úřad i tzv. přihlašovací lístek pro nemajetné nemocné, který obsahoval základní údaje o no-

⁵⁴ Weitenweber, W. R.: Die medicinischen Anstalten Prag's nach ihrem gegenwärtigen Zustande geschildert, s. 78–79.

⁵⁵ K roku 1837 bylo v Rakouské říši na 38 ústavů pro choromyslné se 4696 nemocnými. 26 z nich bylo v italských provinciích a Haliči, v Uhrách byl pouze jeden jediný v Trnavě. V oblastech jako Dalmácie, Sedmihradsko apod. neexistovaly žádné takovéto ústavy a nemocní bývali ošetřováni ve vojenských či vězeňských nemocnicích; Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách., s. 27–28.

⁵⁶ John, Johann Dionis: Lexikon der k. k. Medizinalgesetze, Fünfter Theil, Erste Fortsetzung. Prag 1796; dále Stelzig, Franz Alois: Versuch einer medicinischen Topografie von Prag. Prag 1824; Krombholz, Julius Vincenc: Topographisches Taschenbuch von Prag zunächst für Naturforscher und Aerzte. Prag 1837, Weitenweber, W.R.: Die medicinischen Anstalten Prag's nach ihrem gegenwärtigen Zustande geschildert, a další.

vém pacientovi. Bylo zde uvedeno jeho jméno, stáří, stav, počet dětí, jména rodičů a prarodičů, trvalé bydliště, povolání, jestli má nějaké příjmy, důvody jeho špatné finanční situace, zda je podporován nějakým fondem a nakonec doporučení kněze na bezplatné ubytování pacienta v ústavu.⁵⁷ Samotný příjem se prováděl ve vrátnici ústavu. Nejprve byl pacient přijat písařem, který učinil potřebné administrativní kroky a následoval příjem lékařský.⁵⁸

Snahou lékařů bylo, aby se pacienti v ústavu cítili bezpečně a co možná nej-příjemněji. Byl stanoven pevný režim, na jehož dodržování dbali ošetřovatelé, a který byl měněn jen velmi zřídka. Den v ústavu začínal v létě v pět a v zimě v šest hodin ráno. V sedm hodin byla snídaně, v poledne oběd a večere opět podle ročního období, buď v šest nebo v sedm hodin večer. Stravování probíhalo pod dohledem lékařského personálu a skladba pokrmů se odvíjela od třídy, ve které byl pacient zařazen. Nádobí se používalo cínové a většina pacientů jedla přibory, které byly z bezpečnostních důvodů speciálně upraveny. Oděv pacientů se z terapeutických důvodů nijak zvlášť nelišil od běžně nošeného oblečení. Pacienti se tak mohli cítit kultivovaně a nevyřazeni z běžného života. Většinu dne trávili nemocní léčebnými procedurami a terapiemi. Lehce nemocní mohli občas opustit ústav při pravidelných krátkých procházkách. Věřící pacienti měli možnost pravidelně navštěvovat mše v ústavním kostele, které se zde pod dohledem opatrovníků konaly. Zásadně však vždy zvlášť pro muže a zvlášť pro ženy.⁵⁹

Nejčastějšími pacienty ústavu byli muži ve věku mezi 30–40 lety, ženy nejčastěji mezi 21–30 lety. Z velké části se jednalo o osoby ze slabších sociálních sfér. U mužů především řemeslníky a nádeníky. V počtu pacientů podle profesí je následovali státní úředníci a učitelé, myslivci, zahradníci a osoby ve vojenské službě. Ženské oddělení ústavu naopak nejvíce plnily služky a svobodné dcery bohatých měšťanů.⁶⁰ V některých obdobích lze vysledovat nárůst počtu pacientů v důsledku vojenských či politických událostí doby.

Pacienti trpěli nejčastěji různými stupni manických onemocnění a epilepsií⁶¹. Podle druhu onemocnění a jeho intenzity se odvíjely způsoby léčby. V ústavu se používaly především psychotherapeutické metody, koupele, pití minerálních vod a od roku 1847 i elektroterapie. To vše bylo doplněné farmakologickou léčbou. Jedinými omezovacími prostředky pro neklidné a zuřivé pacienty byla svěrací kazajka, rukavice a kurty. V souladu s prosazováním co nehumánnějších způsobů léčby byla také hojně užívána metoda pracovní terapie, jejímž horlivým propagátorem byl především Dr. Riedl. Právě za jeho působení v ústavu bylo v roce

⁵⁷ NA, fond Zemský ústav pro choromyslné (dále ZÚCH), kart. 13.

⁵⁸ Weitenweber, W. R.: Die medicinischen Anstalten Prag's nach ihrem gegenwärtigen Zustande geschildert, s. 82–83.

⁵⁹ Fischel, Jacob: Prag's K. K. Irrenanstalt und ihr Wirken seit ihrem Entstehen. Erlangen 1853, přílohy.

⁶⁰ Tamtéž.

⁶¹ Tamtéž.

1834 v mužském domě zřízeno několik pracovišť, kde pacienti pod neustálým dohledem vyráběli různé předměty. Nacházela se zde jedna hodinářská a jedna krejčovská dílna s tkalcovskými stavy. Na dalším pracovišti se zpracovávaly koňské žině, ze kterých byly vyráběny matrace a vlněné deky. V zimě zde byly provozovány bednářské a truhlářské práce, které se přes léto přesunovaly na zahradu. Muži pomáhali i se štípáním dříví, nošením vody a úklidem. Ženy se zabývaly šitím, pletením, předením či vypomáhaly s domácími pracemi v ústavu.⁶²

Pro obě pohlaví byla pak skvělým zdrojem pracovní terapie klášterní zahrada, která se nacházela za kostelem sv. Kateřiny. (Právě na konci této zahrady byl později vystavěn tzv. „Nový dům“). Pacienti vykonávali veškeré zemědělské práce kromě orání a hnojení. Produkty vypěstované ve zdejší zahradě byly využívány v ústavní kuchyni nebo jimi byla zásobována kuchyně nemocniční. Výrobky vzešlé z činnosti v dílnách byly prodávány a pacientům vyplácena poměrná část zisku z prodeje. Tyto peníze jim byly ukládány a po propuštění z ústavu vyplaceny.⁶³

Pacienti s vyšším vzděláním měli k dispozici ústavní knihovnu nebo se ve společenských místnostech mohli věnovat malování, psaní či hudbě. Kromě toho se v mužském domě nacházel biliár a v ženském fortepiano. V zahradách byly kuželky, terče, kolotoče a další prostředky ke zpříjemnění pobytu.⁶⁴ V ústavu dokonce fungoval hudební kroužek, který tvořili hudebně nadaní pacienti, a vedl je jeden z opatrovníků.⁶⁵

Pobyt zcela vyléčeného pacienta končil jeho propuštěním. Do domácího ošetření bývali svěřeni také pacienti, jejichž stav se zlepšil na nejlepší možnou úroveň. To se ovšem týkalo pouze pacientů, kteří nebyli nebezpeční svému okolí. Velmi často však končival pobyt pacienta v ústavu jeho smrtí. Vyjimečně zase docházelo k útěkům pacientů z ústavu. Dle procentuálního vyjádření míry úspěšnosti léčby v ústavu bylo úspěšně vyléčeno téměř 50% pacientů. V 18% případů došlo k výraznému zlepšení jejich zdravotního stavu, 3% pacientů ústav svévolně opustilo a u dalších 3% k vyléčení nedošlo. Zbýlých 27% v ústavu zemřelo.⁶⁶

Josef Riedl

Bezesporu nejvýznamnějším představitelem ústavu v tomto období byl již zmiňovaný primář Josef Gottfried von Riedl. Tento vynikající vědec, organizátor a pedagog se narodil 17. ledna roku 1803 ve Frýdlantě a vystudoval medicínu v Praze. V ústavu choromyslných působil ještě jako student a od roku 1828 zastával pozici sekundáře. V roce 1829 na čas ústav opustil a stal se asistentem na

⁶² Weitenweber, W. R.: Die medicinischen Anstalten Prag's nach ihrem gegenwärtigen Zustande geschildert, s. 86–87.

⁶³ Tamtéž.

⁶⁴ Tamtéž.

⁶⁵ Heveroch, A. – Frajša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách, s. 34.

⁶⁶ Data z let 1830–1834. Zdroj dat: Fischel, J.: Prag's K. K. Irrenanstalt.

oční klinice u profesora J. N. Fischera. Svoji disertaci pojednávající o fungování a výsledcích ústavu obhájil v roce 1830.⁶⁷ Po promoci byl vyslán do Haliče, kde po šest měsíců vedl špitál u sv. Magdaleny, tamější největší špitál pro cholery, který dokázal pojmut až 2000 nemocných.⁶⁸ Po vypuknutí epidemie cholery v Čechách byl povolán zpět a pověřen dohledem nad dodržováním protiepidemiologických pravidel v celkem šesti krajích. Od roku 1835 do roku 1837 působil jako krajský lékař a v roce 1837 byl ustanoven primářem a ředitelem pražského ústavu choromyslných. Mohl se tak konečně zcela věnovat oboru, který ho zajímal nejvíce a v němž mimořádně vynikal. Během svého působení ve funkci primáře nadále rozšiřoval své znalosti a roku 1840 se stal docentem. V roce 1849 byl jmenován suplujícím ředitelem všeobecné nemocnice a vykonával tak obě funkce najednou. Díky svým úspěchům byl, jako tehdy většina erudovaných odborníků, povolán do Vídně, kde se stal od roku 1851 zdravotním radou a ředitelem tamějšího ústavu pro choromyslné. Dále byl pověřen dohledem nad vybavováním a zařizováním některých dokončovaných ústavů i reorganizací starších. Spolupracoval s ministerstvem vnitra na projektech nových staveb určených pro choromyslné v Budapešti, Hermannstadtu, Benátkách, Brně, Ybbs, Agramu a Lvově. Dále byl pověřen hospicemi v nově vzniklých zahraničních ústavech. V roce 1858 byl jmenován královským radou a o deset let později obdržel za své zásluhy v oblasti zdravotnictví rytířský řád. Josef Riedl zemřel 7. listopadu 1870 ve Vídni.⁶⁹

Na výsluní se ústav dostal kromě nového a moderního vybavení především díky zavedení nových metod léčby, kterých byl Riedl neúnavným propagátorem. Největší důraz kladl na pracovní terapii, při které nemocný nenápadným a příjemným způsobem zaměstnával své duševní síly. Odváděl tak pozornost od chorobných představ a tím je oslaboval. Důležité přitom bylo, aby zvolená práce pacienta bavila. Dr. Riedl se během svého působení snažil spektrum zaměstnání neustále rozšiřovat o další a další možnosti. K výše zmíněným činnostem se tak přidalo u vzdělanějších pacientů například opisování not nebo literární a umělecká tvorba, prostším ženám bylo zase umožněno přivydělávat si v ústavní prádelně⁷⁰. Podobný efekt jako zaměstnání mělo i vzdělávání nemocných. Riedl byl také zastáncem farmakologické léčby, která byla v ústavu hojně užívána. Především prosazoval užití opia při léčbě mánie i melancholie. Tyto léčebné metody byly doplněny léčebným tělocvikem, muzikoterapií, pitím minerálních vod a rekreační

⁶⁷ Disertační práce s názvem: Prags Irrenanstalt und ihre Leistungen in den Jahren 1827, 1828 a 1829, nebst den Anzeigen zur Einsendung in die öffentliche Anstalt, den Bedingungen zur Aufnahme in dieselbe u. s. w.

⁶⁸ Die asiatische Brechruhr nach den in Galizien gemachten Erfahrungen und Beobachtungen. Praha 1832.

⁶⁹ Hirsch, A.: Biographisches Lexikon der Hervorragenden Aerzte Aller Zeiten und Völker, Band 5. Wien – Leipzig 1887, s. 26.

⁷⁰ Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách, s. 34.

léčbou. Od roku 1848 byla v ústavu na Riedlův popud zavedena léčba elektroterapií. Z omezovacích prostředků bylo dovoleno pouze užití svěrací kazajky, rukavice a řemenů sloužících k upoutání nemocného na lůžko.

Stejně jako pro ústav měl Dr. Riedl velký význam i pro psychiatrii jako samostatný lékařský a studijní obor. V roce 1841 se stal prvním docentem psychiatrie⁷¹ v celé monarchii.

Ve školním roce 1841–1842 vypsal přednášky z psychiatrie, doplněné klinickými demonstracemi v ústavu. Šlo o nepovinné přednášky, o které měli zájem především již vystudovaní lékaři, kteří si tak doplňovali a prohlubovali své dosavadní vzdělání.⁷²

Jeho současníci charakterizovali Dr. Riedla jako: „*muže nové školy, který je podrobně seznámený s anatomii a fyzikálními vyšetřovacími metodami a kapacitou ve svém oboru*“⁷³.

O tom, že Dr. Riedlovi na ústavu velmi záleželo a byl si vědom jeho prestiže, svědčí zřízení návštěvní knihy ústavu dokumentující významné osobnosti, které prošly jeho branami. První zápis návštěvní knihy pochází z 5. září roku 1834 a svému účelu slouží kniha dodnes. Je uchovávána v sídle přednosta Psychiatrické kliniky 1. LF UK. Během prvních desetiletí své existence se zřejmě nacházela u vedoucích představitelů Ústavu pro choromyslné. Otázkou však je, co se s knihou dělo v období zřízení obou psychiatrických klinik, tedy po roce 1886. Není totiž zřejmé, na které z klinik kniha zůstala.

Nejvíce zápisů pochází z prvních asi patnácti let její existence a naopak nejméně z konce 80. a 90. let 19. století. K nárůstu dochází opět v období první republiky, ale ani tehdy nedosáhla jejich hodnota takového množství jako za éry Dr. Riedla. Autory zápisů jsou především zahraniční lékaři a jimi vědečtí pracovníci z řad odborné veřejnosti, kteří ústav navštívili během svých odborných vizitací, studijních cest či stáží. Jde ve velké míře hlavně o lékaře z území dnešního Německa, Rakouska, Polska, Ruska, Litvy, Švýcarska, Holandska, Anglie, ale i z USA, Austrálie, Řecka, Egypta či Japonska. Jmenovitě jistě stojí za zmínku uvést několik významných světových lékařů a psychiatrů, jakými byli Jan Evangelista Purkyně⁷⁴,

⁷¹ Psychiatrie se do té doby přednášela jen v rámci interního lékařství a o její hlubší studium nebyl prakticky žádný zájem. Klinické demonstrace sice probíhaly v ústavu již od roku 1821, ale opět pouze v rámci interny.

⁷² Hlaváčková, Ludmila: Česká a německá psychiatrická klinika pražské lékařské fakulty do roku 1918. In: *Historia, medicina, cultura: Sborník k dějinám medicíny*. Praha 2006, s. 135.

⁷³ Heveroch, A. – Frabša, F. S.: *Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách*, s. 28.

⁷⁴ Purkyně, Jan Evangelista (1787–1869) – český lékař, přírodovědec a filozof. Profesor na univerzitě ve Vratislavi (zde založil první fyziologický ústav v Evropě) a na univerzitě v Praze. Organizátor vědeckého a kulturního života. Věnoval se fyziologii, v roce 1825 objevil buněčné jádro v ptačím vejci a objasnil význam buňky jako základní strukturní a funkční jednotky rostlinných a živočišných organismů. Řada buněčných struktur nese jeho jméno. Zabýval se i optikou. Byl spoluzakladatelem Spolku českých lékařů

Josef Škoda,⁷⁵ Karel Rokitanský,⁷⁶ Jean Martin Charcot,⁷⁷ z mladších pak Dr. Julia Wagnera von Jauregg,⁷⁸ který ústav navštívil v dubnu roku 1925.

Další, zdaleka ne tak početnou skupinou návštěvníků, byli politici, úředníci a vojenští či církevní hodnostáři. V tomto případě se zřejmě jednalo o návštěvy inspekčního, charitativního či formálního rázu. Do této skupiny patří podpis nej-cennější, a to podpis císaře Františka Josefa I.,⁷⁹ který ústav navštívil v roce 1866, přesněji 27. října 1866 při své návštěvě Prahy.⁸⁰ Vedoucí ústavu si jeho podpisu

a Časopisu lékařů českých a časopisu Živa; Všeobecná encyklopedie Diderot, svazek 6. P–R. Praha 1999, s. 314. Ústav navštívil hned dvakrát: 10. 10. 1835 a 9. 10. 1845; Návštěvní kniha Zemského ústavu choromyslných v Praze, fol. 13^v a 34^f.

⁷⁵ Škoda, Josef (1805–1881) – lékař, internista, profesor na univerzitě ve Vídni. Přední představitel vídeňské lékařské školy. Zabýval se zejména terapií nemoci. Je zakladatelem fyzikální diagnostiky. Hlavní dílo: Pojednání o poklepu a poslechu; Všeobecná encyklopedie Diderot, svazek 7. S–T. Praha 1999, s. 390. Ústav navštívil v roce 1835; Návštěvní kniha Zemského ústavu choromyslných v Praze, fol. 13^r.

⁷⁶ Rokitanský, Karl, Freiherr von R. (1804–1878) – patolog, profesor lékařské fakulty ve Vídni a zdravotní rada. Narodil se v Hradci Králové, medicínu vystudoval v Praze a Vídni. Od roku 1827 byl 2. asistentem na patologicko-anatomické katedře na Univerzitě ve Vídni. 1828 promoval, 1829 se stal 1. asistentem. 1834 pro smrti Johanna Wagnera byl prorektorem Vídeňské všeobecné nemocnice a profesorem patologické anatomie. Zároveň působil jako soudní patolog. Několikrát se stal děkanem lékařské fakulty a v roce 1859 rektorem univerzity. 1863 obdržel titul referenta lékařských studií, titul dvorního rady, byl doživotním členem panské sněmovny a od roku 1869 prezidentem Vídeňské akademie věd a prezident vídeňského antropologického spolku. Dále členem medikochirurgické společnosti v Londýně, čestným doktorem univerzity v Jeně a jiných vysokých škol v Německu, členem pařížské akademie věd, členem Societ e anatomique a Societ e de biologie v Paříži, medikochirurgické akademie v Petrohradě, American Academy of Arts and Sciences v Bostnu atd. atd. Dostalo se mu řady vyznamenání a ocenění. Jeho význam spočívá v tom, že byl prvním popisným patologem. Jeho nejslavnějším dílem je Patologická anatomie; Navrátil, Michal: Almanach českých lékařů. S podobiznami a 1200 životopisy. Praha 1913, s. 261–262; Návštěvní kniha Zemského ústavu choromyslných v Praze, fol. 22^f.

⁷⁷ Charcot, Jean Martin (1825–1893) – francouzský lékař, učitel Janetův a Freudův. Profesor na univerzitě v Paříži. Zakladatel neuropatologie, ovlivnil vývoj názorů na hysterii, hypnotizaci a jiné; Všeobecná encyklopedie Diderot, svazek 3. G–J. Praha 1999, s. 277. Ústav navštívil 13. 5. 1854; Návštěvní kniha Zemského ústavu choromyslných v Praze, fol.:45^r.

⁷⁸ Wagner von Jauregg, Julius (1857–1940) – rakouský lékař, neurolog a psychiatr. Byl profesorem na univerzitě ve Vídni. V roce 1927 dostal Nobelovu cenu za objev terapeutického účinku naočkování malárie při léčení progresivní paralýzy; Encyklopedie Diderot, díl 8, s. 365. Ústav navštívil 27. 4. 1925. Návštěvní kniha Zemského ústavu choromyslných v Praze, fol. 60^f.

⁷⁹ Návštěvní kniha Zemského ústavu choromyslných v Praze, fol: 3 r.

⁸⁰ Vencovský, Eugen: 100 let české psychiatrické kliniky v Praze 1886–1986. Praha 1987, s. 46.

cenil natolik, že podepsanou stránku spolu s několika dalšími vytrhl a všil zpět do knihy tak, aby byl podpis panovníka hned na první straně za úvodními folii. Z této skupiny návštěvníků nelze opomenout ani návštěvu českého historika a politika Františka Palackého, kterou vykonal v ústavu 22. srpna 1845.⁸¹ Autory poslední skupiny zápisů jsou obchodníci, hudebníci, spisovatelé, redaktoři, manželky lékařů a pacienti.

Ústav pro choromyslné v letech 1846–1862

1. března roku 1846 se na základě guberniálního dekretu z 12. února 1846⁸² stal Ústav pro choromyslné samostatnou institucí zcela nezávislou na všeobecné nemocnici. Po pětadesáti letech společné existence tak dostal své vlastní vedení, personál, administrativní a ekonomické oddělení.

Důvodem k osamostatnění ústavu bylo především přetížení nemocniční administrativy, která kvůli neustále narůstající agendě nestíhala řešit všechny potřebné záležitosti ústavu. Veškerá podání, návrhy či obyčejná korespondence se tak velmi prodlužovala a v mnohých případech znesnadňovala řešení konkrétních problémů. Příмым nadřízeným orgánem ústavu bylo do roku 1848 České gubernium a poté Zemské Místodržitelství. Sankcionováno bylo samotným císařem. Ředitel byl na základě dekretu z 30. prosince 1846 zařazen do VIII. platové třídy s ročním příjmem 1200 zlatých konvenční měny a naturáliemi.⁸³ V tomto období se ve funkci ředitele stačili vystřídat pouze dva lékaři. Prvním byl již zmíněný Dr. Josef Riedl (suplujícím primářem byl Dr. Jacob Fischel) a druhým Dr. Franz Köstel.⁸⁴ Tento oblíbený pedagog a první profesor psychiatrie na tehdejší Karlo-Ferdinandově Univerzitě působil v ústavu celých 17 let, během kterých se mu dařilo úspěšně pokračovat v trendu nastaveném jeho předchůdcem.⁸⁵

S osamostatněním ústavu souvisely především změny v administrativě. Řediteli ústavu podléhal správce a účetní,⁸⁶ kteří měli svůj další pomocný personál

⁸¹ Návštěvní kniha Zemského ústavu choromyslných v Praze, fol: 13^r.

⁸² Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách. Praha 1926, s. 31.

⁸³ Witowsky, A.: Systematisch-chronologische Sammlung der österreichischen Sanitäts Gesetze und Verordnungen. Prag 1885, s. 844–845.

⁸⁴ Franz Köstel – narodil v roce 1812, vystudoval medicínu v Pavii, kde pak působil sedm let jako asistent na psychiatrické oddělení tamější nemocnice. Do Prahy přišel v roce 1851 a rovnou nastoupil na místo ředitele ústavu. V roce 1864 byl jmenován prvním profesorem psychiatrie na tehdejší Karlo-Ferdinandově Univerzitě v Praze. Oblíbený a vyhledávaný pedagog je i autorem první české učebnice psychiatrie. Byl průkopníkem horečnaté léčby v psychiatrii (asi 30 let před J. W. von Jaureggem totiž zjistil, že některé formy psychóz se dají léčit umělou variolou (neštovice pozn. autora)); Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348–1939, díl I. A–K. Praha 1988, s. 129.

⁸⁵ Vencovský, E.: Sto let české psychiatrické kliniky v Praze 1886–1986, s. 43–44.

⁸⁶ Přesněji účetní pro zásoby (Material-Rechnungsführer). Překlad dle: Kadlec, K. – Heller, K.: Německo-české názvosloví úřední a právní, díl I., Praha 1926, s. 745.

(písaře, úředního sluhu a dozorkyni nad prádlem). Jejich náplň práce spočívala především v kancelářské a korespondenční činnosti, vedení účetnictví, ostatních ekonomických záležitostech (například zajišťování odbytu výrobků vyrobených v dílnách) a faktickým dozorem nad chodem ústavu.

Správce měl na starosti vedení kanceláře, rozdělení pracovních činností ostatního úředního personálu a správu ekonomických záležitostí ústavu. Zároveň byl pokladníkem ústavu a jako takový ručil za všechny ústavní příjmy a výdaje, vedl pokladní deník, protokol o přijatých poplatcích za péči, přehled o depozitech, kvartální přehledy, komunikoval jménem ústavu s finančními institucemi atd. Kontroloval činnost účetního, podepisoval všechny výkazy o vydaném a přijatém materiálu a ručil za jeho kvalitu. Za jakékoliv provinění vůči svým povinnostem byl odpovědný přímo řediteli, který jej měl právo pokutovat či jinak potrestat. Plat správce v roce 1854 činil 600 zlatých plus příslušné naturální dávky.⁸⁷

Materiální účetní byl v podstatě hlavním pomocníkem správce. Zaznamenával všechny pohyby peněz, materiálu, veškeré obchodní transakce ústavu, mzdové záležitosti zaměstnanců, zpracovával statistické přehledy a koncepty různé účetní agendy, které předkládal ke kontrole a schválení správci ústavu. Vedl také všechny ostatní pomocné účetní knihy, jako byly inventáře, skladové hospodářství a další. Jeho plat činil 400 zlatých plus naturálie a k tomu mu bylo poskytováno bezplatné bydlení v ústavu.⁸⁸

Úřední sluha zajišťoval pochůzky po městě, vypomáhal jako písař a byl-li muzikálně nadaný, vedl hudební výuku pacientů a hrál na varhany při mších. Jeho plat byl 200 zlatých ročně a 70 zlatých navíc dostával za hudební výuku. Písař vedl podací protokol, evidoval přijímání a odchod pacientů a vypomáhal v kanceláři. Jeho plat byl 30 krejcarů denně.⁸⁹

Struktura na vrcholných lékařských postech v ústavu zůstala stejná. Ke změnám docházelo spíše v počtech nižšího personálu, zejména opatrovníků.

Opatrovnická služba byla poměrně velmi náročná. Od samého počátku ústavu byli opatrovníci pouze dva. S přibývajícím počtem pacientů se zvyšoval i počet opatrovníků. Bohužel většinou ne tak, jak by bylo potřeba. Sehnat pečlivého a kvalitního opatrovníka byl problém. Kromě nepřilíh dobrého finančního ohodnocení byla funkce spojena s řadou omezení a poměrně vysokými nároky. Opatrovníci nesměli být starší 40 let, museli mluvit oběma zemskými jazyky, umět číst, psát a počítat, být bezúhonní a fyzicky zdatní. V roce 1853 v ústavu pracovalo celkem 76 opatrovníků. Ti byli rozdělení do tří skupin. Do první skupiny patřilo 12 zaměstnanců s platem 12 zlatých měsíčně, do druhé 40 s platem 9 zlatých a do třetí zbylých 24 s platem 7 zlatých měsíčně. Kromě toho měli nárok na stravu dle svého výběru za nejnižší cenu a na deset zlatých ročně na šaty. Mohli si také přivydělávat drobnými pracemi v ústavu (dozorem v dílnách, prací v prá-

⁸⁷ Fischel, J.: Prag's K. K. Irrenanstalt, s. 87–88.

⁸⁸ Tamtéž, s. 87–88.

⁸⁹ Tamtéž, s. 87–88.

delně apod.). Bydleli většinou v pokojích s pacienty, kde měli své lůžko oddělené závěsem. Rozdělení do tříd záviselo na jejich pracovním nasazení, spolehlivosti a délce pracovního poměru.⁹⁰ Pracoval-li opatrovník v ústavu více než deset let a onemocněl, měl právo na výplatu invalidního důchodu (podle tříd ve výši 12, 8, nebo 6 krejcarů denně). Opatrovníci pracovali většinou ve dvojicích (v některých případech šlo o bezdětné manželské páry) a jejich hlavním úkolem byl dohled nad pacienty a jejich ošetřování. Ze svých dovedností a pracovní způsobilosti byli občas přezkoušeni a v případě neúspěchu nebo jiného porušení kázně, byli z ústavu vypovězeni s výpovědní lhůtou 14 dní. Nejoblíbenějšími adepty na tuto službu byli bývalí vojáci, uvyklí přísnému režimu.⁹¹

Financování ústavu zůstalo i po oddělení od nemocnice stejné. Ústav byl i nadále dotován především státem a další prostředky získával z poplatků za léčbu, z pozůstalostí a z příspěvků ze studijního fondu. Výše poplatků zůstávala na počátku sledovaného období stejná. K další změně došlo až v roce 1863, kdy byly poplatky navýšeny na dva zlaté denně za pobyt v první třídě, jeden zlatý za druhou třídu a padesát krejcarů za třídu třetí.⁹²

Výnos ze 7. září 1855⁹³ upravoval způsob financování pobytu nemajetných, bez rozdílu původu, kteří byli přijati ze zdravotních nebo bezpečnostních důvodů do ústavů choromyslných po celé monarchii. Pro osoby s trvalým místem pobytu v korunní zemi, kde se ústav nachází, platily stávající předpisy. Nově výnos upravoval úhrady nákladů ústavu za péči o osoby cizí. Pokud bylo známo trvalé bydliště cizího pacienta, bylo diplomatickou cestou požádáno o proplacení nákladů příslušnou korunní zemí z jejích fondů. Pokud nebylo bydliště známé, byly náklady ústavu proplaceny z fondů vlastních. Ústav v těchto případech vždy dostal jen nižší taxu. Zároveň musel ústav co nejdříve o přijetí takového pacienta informovat Zemské místopředsedství (po roce 1862 Zemský výbor), které toto oznámení předala příslušnému zahraničnímu úřadu.⁹⁴ Co se týče samotného procesu přijímání a propouštění těchto pacientů, upravovaly si je ústavy samy ve svých statutech. Statuta jednotlivých ústavů podléhaly kontrole ministerstva vnitra.⁹⁵ Z přehledů, které si jednotlivé ústavy o „zahraničních“ pacientech vedly vyplývá, že tyto pobyty byly poměrně časté. Například v roce 1867 bylo ve Vídeňském ústavu pro choromyslné umístěno 25 pacientů české národnosti,⁹⁶ v ústavu v Ybbs celkem 13 osob,⁹⁷ v Brně

⁹⁰ Tamtéž, s. 49–52.

⁹¹ Tamtéž, s. 49–56.

⁹² Witowsky, A.: Systematisch-chronologische Sammlung der österreich. Sanitäts Gesetze, s. 727, 847.

⁹³ Tamtéž, s. 727, 847.

⁹⁴ Tamtéž, s. 727, 847.

⁹⁵ Tamtéž, s. 727, 852.

⁹⁶ NA, Zemský výbor v Praze (dále ZV), kart. 662. Verzeichnis der in der Wiener-Irrenanstalt gepflegten nach Böhmen zuständigen Geisteskranken.

5 osob. V Leibachu a v Czernovici (Bukovina) naopak ve sledovaném roce žádný český pacient přijat nebyl⁹⁸.

Stavební vývoj v letech 1846–1862

V roce 1847, ještě za působení Dr. Riedla, se areál pečovatelského ústavu (Kateřinky) rozrostl o nově postavený lázeňský domek. Nacházel se mezi mužským a ženským oddělením a svou výškou dosahoval zhruba k prvnímu patru budovy mužské části. Byl určen jak pro muže tak pro ženy, kteří jej používali odděleně v pevně stanovených hodinách⁹⁹. Domek byl vybaven vším potřebným k provozování koupelí a dalších metod vodoléčby. Nacházely se zde převlékárny, odpočívárny, vany různých velikostí, sprchy a hadice určené k vodním stříkům. Voda byla do lázně přiváděna ze střechy železnou rourou přímo do dřevěného rezervoáru a odtud do kamen, kde se ohřívala. Dále byla rozváděna rourami do jednotlivých sprch a van rozmístěných po budově. Vše zde muselo být upraveno tak, aby pacienti nepřivodili úraz sami sobě, personálu nebo svým spolupacientům. Kromě lázeňského domku byl v následujícím roce v zahradě ústavu vybudován nový jednopatrový domek pro ředitele ústavu.¹⁰⁰

Dr. Franz Köstel navázal na svého předchůdce a úspěšně pokračoval v dalším rozšiřování ústavu. Především bylo potřeba získat nové pozemky vhodné k provozování pracovní terapie. Dosavadně užívané byly totiž zastavěny zmíněnými budovami a zbylé prostory nestačily stále se zvyšujícímu počtu pacientů. Tento problém Köstel vyřešil tím, že doporučil úřadům koupit pozemků, které těsně přiléhaly k hranici ústavu. Šlo o pozemky a nemovitosti patřící kdysi klášteru servitů¹⁰¹ v ulici Na Slupi.

⁹⁷ NA, ZV, kart. 662. Ausweis über die in den n. ö. Landes-Irrenanstalt zu Ybbs untergebrachten Geisteskranken aus Böhmen.

⁹⁸ NA, ZV, kart. 662.

⁹⁹ Fischel, J.: Prag's K. K. Irrenanstalt, s. 36–37.

¹⁰⁰ Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách, s. 27.

¹⁰¹ Servité (Ordo Servorum Mariae, Ordo Servorum Beatae Virginis) – řád katolické církve, řídící se řeholí sv. Augustina. Vznikl ve Florencii r. 1233 jako sdružení sedmi vznešených mužů, kteří byli od papeže Lva XIII. r. 1888 prohlášeni za svaté. V roce 1249 byl schválen Innocentem. Do Čech přivedl servity císař Karel IV. v roce 1360; Vlček, Pavel – Sommer, Petr – Foltýn; Dušan: Encyklopedie českých klášterů. Praha 1997, s. 137–138.

¹⁰² Karel IV. usadil servity při kostele P. Marie na Trávníčku ve Slupi. Všechny objekty, které řád stihl vybudovat, byly v roce 1420 zničeny. Klášter byl sice provizorně obnoven, ale řádu byl vrácen až po bělohorské porážce. Jeho obnova trvala poměrně dlouho, neboť řád současně budoval další působiště na Starém Městě (kostel sv. Michala). Noví řeholníci tak přišli do obnoveného kláštera až v roce 1669. Stavební práce však pokračovaly i nadále až do roku 1726, kdy bylo dostaveno západní křídlo. Další úpravy si vyžádalo poškození refektáře za pruského bombardování Prahy. Po zrušení řádu servitů v roce 1783 byla budova kláštera využívána pro vojenské účely (byl zde zřízen vojenský výchovný ústav); Baťková, R. a kolektiv: Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady, s. 333–334.

Tento objekt měl za sebou již tehdy velmi bohatou stavební minulost¹⁰² a po zakoupení ho bylo nutno adaptovat pro potřeby ústavu. Plánovaná kapacita ústavu byla tři sta lůžek. Adaptace byla svěřena do rukou prof. Bernhardu Grueberovi a došlo při ní k potlačení dosavadního barokního vzhledu vnějších i dvorních fasád a budova byla upravena v novogotickém stylu. Nově byly dostaveny nárožní pavilony. Novogotická úprava postihla i interiér budovy, ze které zmizely barokní prvky.¹⁰³ Oddělení Na Slupi mělo být pracovním a hospodářským zázemím ústavu. V upravených budovách měli být umístěni pacienti, pro které byla pracovní terapie ideálním prostředkem léčby a jimž nejvíce prospívala. Nakonec sem však byly přeloženy neduživé a nemocné ženy. V druhé fázi pak byla přikoupena usedlost zvaná „Popelářka“. Ta sloužila pro ubytování hospodářských zaměstnanců ústavu.

Další z řady úspěšných Köstelových projektů bylo zakoupení pozemků, cukrovaru a obytných stavení od továrníka Herze.¹⁰⁴ Celý komplex byl náležitě adaptován a od roku 1862 sem byla přesunuta ústavní prádelna, kuchyně a administrativní kanceláře. Díky tomu se uvolnily prostory v tzv. Novém domě pro další příchozí pacienti.

Ani pořízení těchto nemovitostí však stále nevyřešilo problémy s umístěním narůstajícího počtu pacientů. Navíc bylo čím dál tím více pacientů mimopražských, a proto bylo rozhodnuto o vybudování první pobočky ústavu mimo obvod hlavního města Prahy. Dr. Köstel navrhl zakoupit k tomuto účelu bývalý piaristický klášter v Kosmonosích u Mladé Boleslavy, kam hodlal umístit chronicky nemocné pacienty. Toto rozšíření se mu však nepodařilo zrealizovat, neboť byl v roce 1869 předčasně a nedobrovolně penzionován a musel opustit Prahu.¹⁰⁵

Ze života v ústavu

Dr. Köstel úspěšně udržoval ústav ve stávající kvalitě nastavené jeho předchůdcem a dále ji úspěšně rozvíjel. Většina denního režimu zůstala i nadále zachována. Jako první začínali den opatrovníci, kteří vstávali v létě v půl páté a v zimě v pět hodin, aby zatopili a začali připravovat vše potřebné. Poté vzbudili nemocné, převlékli je, ustlali a uklidili pokoje a obstarali snídaně. Po snídani se pacienti první a druhé třídy dvakrát do týdne holili, ostatní pacienti pouze jednou týdně. Po snídani následovala vizita. Pacienti, kterým nebylo dovoleno pracovat, nebo byli závislí na lécích, zůstávali na pokojích. Ostatní pacienti navštěvovali lázně, pili minerální vody nebo odcházeli na pracovní terapii. Kolem jedenácté hodiny se vraceli zpět do ústavu na oběd. Ten byl podáván pacientům v dobrém stavu přímo

¹⁰² Bařková, R. a kolektiv: Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady, s. 333–334.

¹⁰⁴ Bařková, R. a kolektiv: Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady, s. 333–334.

¹⁰⁵ Vencovský, E.: Sto let české psychiatrické kliniky v Praze 1886–1986, s. 43. Dále: Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách, s. 42–43.

v jídelně pod dohledem opatrovníků, ležícím a jinak omezeným pacientům na jejich pokoji. Co se stravování týče, bylo každé jídlo ohlašováno ústavním zvonkem, který byl pokynem pro opatrovníky, aby se přesunuli do ústavní kuchyně a vyzvedli jídlo pro své svěřence. Polévka byla podávána v jednom velkém hrnci a odtud rozdělována, ostatní chody byly přesně podle odpovídajícího množství a kvality rozděleny rovnou na talíře.

Jaká byla skladba pokrmů v jednotlivých třídách si můžeme udělat představu z jídelníčku pro rok 1847. Pacienti mohli dostat malou, poloviční nebo celou porci jídla. Ke snídani se obvykle podával ve všech třídách masový vývar s žemlí. K obědu dostávali pacienti zařazení do první třídy každý den osm lotů hovězího masa nebo různé druhy pečeného masa, kromě toho měli možnost výběru z dalších pokrmů (například dušenou mrkev s párkem, tvarohové buchty, rýžový nákyp a další) a k tomu salát nebo kompot. K večeři pak dostávali například pečené brambory, skopové maso s houbami nebo mléčnou rýži. Jídelníček pro pacienty ve druhé třídě byl v podstatě podobný. Maso však měli jen čtyřikrát do týdne a saláty nebo kompoty pouze třikrát. Ve třetí třídě nebyl výběr pochopitelně žádný. Pacienti dostávali maso s dušenou zeleninou a k večeři většinou různé druhy kaší.¹⁰⁶

Následovala odpolední vizita a kolem druhé hodiny odpolední návrat k zaměstnání nebo na procedury. Zpět se pacienti vraceli kolem čtvrté (v létě páté) hodiny a po večerní vizitě přicházel čas večeře. Po ní pacienti v zimě odcházeli do pokojů a jejich opatrovníci jim předčítali z knih nebo se muži ve společenském sále bavili hrou v kostky, dominem či biliárem a ženy trávily čas u piana. V letních měsících se za příjemného počasí předčítalo na zahradě.¹⁰⁷ V devět hodin již museli být všichni pacienti na svých pokojích uloženi ke spánku.

Největší část pacientů se přes den věnovala pracovní terapii, která u nich byla velmi oblíbená. Díky zmíněné koupi pozemků se rozšířily možnosti pracovní terapie a pacienti se tak mohli věnovat i zelinářství, sadařství, roubování, květinářství, včelařství a chovu dobytka. Rozšířilo se i spektrum nabízených řemesel, mezi které přibýlo tkalcovství, krejčovství, obuvnictví, rukavičkářství, šití či pletení. Na práci rolníků dohlíželi tři opatrovníci, jedna opatrovnice a šafářka. Na řemeslníky tři opatrovníci a řemeslní mistři. Pracovní doba pro rolníky trvala v létě devět hodin, pro řemeslníky osm. V zimě pak pro všechny šest hodin denně. Nechyběly různé slavnosti, dožínky, či hudební koncerty. Přibýly i další metody léčby poté, co úřady vyhověly primářově žádosti, a byl zakoupen přístroj určený k provozování elektroterapie. Za 78 zlatých a 30 krejcarů byl zakoupen přístroj konstruovaný profesorem Petřinou z Prahy a sám Dr. Riedl věnoval ústavu svůj soukromý přístroj a od roku 1847 tak mohla být elektroterapie zahájena. Pacienti se jí zpočátku báli,¹⁰⁸ lékaři ji zase obhajovali a podávali pravidelné zprávy o jejich pozitivních účincích.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Fischel, J.: Prag's K. K. Irrenanstalt, s. přílohy.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 59–62.

Vstřícnějším krokem vedení vůči pacientům bylo rozšíření duchovního zázemí pacientů. Pro velký zájem o duchovní útěchu a účast na mších bylo v roce 1846 rozhodnuto obsadit ústavní kostel trvalým duchovním správcem. Prvním se stal Páter P. V. Stulz, který vedl duchovní správu v ústavu za roční odměnu 200 zlatých konvenční měny.¹¹⁰ Jeho povinnosti spočívaly v provádění běžných církevních obřadů, zpovídání pacientů i lékařů, udělování svátostí včetně poslední, poskytování útěchy pacientům a další. Mše svatá se konaly pravidelně každou neděli ráno a odpoledne a každý čtvrtek odpoledne a kromě toho ve všechny důležité církevní svátky v roce. Kázání bylo vedeno střídavě v češtině a v němčině. Ranní mše svatá začínala v létě v půl osmé a v zimě v osm hodin ráno a odpolední v půl třetí a trvala zhruba hodinu. Cizím osobám byl vstup do ústavního kostela zakázán. I zde bylo nutno dodržovat přísná bezpečnostní nařízení (účast na mši povoloval primář) a striktně od sebe oddělovat osoby různých pohlaví. V případě špatného zdravotního stavu kněz uděloval pacientům poslední pomazání. Osobám jiného vyznání než katolického a židům bylo zajištěno poslední pomazání podle jejich ritu. V případě úmrtí již veškeré záležitosti spojené s pohřbem řešil nemocniční kaplan.¹¹¹

Ústav pro choromyslné v letech 1862–1886

Na počátku šedesátých let 19. století vstupuje ústav do další fáze své existence. Mezníkem pro toto období bylo převedení ústavu do rukou Zemského výboru, který jej spravoval a financoval. Nebyl to proces jednorázový. Na Zemský výbor byly postupně delegovány jednotlivé pravomoci a funkce týkající se dobročinných ústavů. Například již v roce 1856 bylo vydáno usnesení, podle kterého byly nedobytné pohledávky od pacientů ústavu kompenzovány Zemským výborem.¹¹² Ústav tak příslušel do kompetencí Místodržitelství i Zemského výboru. Tato dvojkolejnost byla odstraněna výnosem z 28. října 1862, kterým byly všechny dobročinné ústavy svěřeny do rukou Zemskému výboru. S převodem souvisela i změna názvu ústavu na Zemský ústav choromyslných v Praze.

K řadě změn tehdy došlo ve všech sférách zdravotnictví. Správa státních zdravotních ústavů byla upravena především zákonem z 30. dubna roku 1870 týkajícím se organizace veřejného zdravotnictví.¹¹³ Pro samotnou péči o duševně choré je pak významné nařízení ministerstva vnitra vydaném ve shodě s ministerstvem spravedlnosti 12. května 1874, které upravovalo podmínky péče o choromyslné.¹¹⁴ Zákon

¹⁰⁸ Působení elektřiny nesmělo trvat déle než půl minuty jinak se dostavovaly prudké kongesce (neprůchodnost).

¹⁰⁹ Heveroch, A. – Frašba, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách, s. 38.

¹¹⁰ Fischel, J.: Prag's K. K. Irrenanstalt, s. 48–49.

¹¹¹ Tamtéž, přílohy.

¹¹² Hlaváčková, L. – Svobodný, P.: Všeobecná nemocnice v Praze 1790–1952, s. 43.

¹¹³ Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreich und Länder: Gesetz vom 30. April 1870. Wien 1870, s. 32.

z roku 1874 shrnoval povinnosti Zemského výboru a přikazoval mu vrchní dozor nad veškerým zdravotnictvím. Zároveň delegoval i samotné obce, které musely vést evidenci duševně nemocných osob, které se nacházely v jejich obvodu a nebyly umístěny v ústavu. Kromě toho musely zaznamenávat jejich stav a způsob léčby a to, jestli mají nějakého opatrovníka. Pokud ne, pak byla obec povinna o tom informovat soud první instance, do jehož obvodu spadalo místo trvalého pobytu nemocného, a ten mu jej přidělil. Pro politické úřady a především jejich úřední lékaře stanovoval zákon povinnost dohlížet na plnění závazků obcí ve vztahu k choromyslným a pomoci jim co nejnáze zařídít umístění nemocného v ústavu. Toto ustanovení se vztahovalo nejen na politické, ale i na policejní úřady.¹¹⁵

Další úpravu poměrů přinesl výnos ministerstva vnitra z 4. července 1878. Ten potvrdzoval skutečnost, že nemocný může být do ústavu vzat pouze na základě lékařské zprávy prokazující jeho onemocnění. V případě, že není znám lékař nemocného nebo není možno z jiného důvodu zprávu dodat, vydá zprávu jiný lékař. Lékařská zpráva nesměla být nikdy starší než čtrnáct dní od prohlídky. V případě, že je pacient nebezpečný a je třeba ho co nejrychleji umístit do ústavu a není čas na prohlídku a vystavení lékařské zprávy, pak může být přijat na základě povolení politického úřadu a lékařská zpráva musí být dodána do 24 hodin od jeho přijetí¹¹⁶.

Lékařská správa ústavu nedoznala žádných výraznějších změn. Pouze došlo k dalšímu nutnému nárůstu počtu opatrovníků (v roce 1872 to bylo 106) a alespoň symbolickému zvýšení jejich platu.¹¹⁷ V čele ústavu stál od roku 1869 Dr. Jacob Fischel,¹¹⁸ který zde působil více než šestnáct let. V roce 1885 odešel do výslužby. Byl to poslední Němec na postu ředitele ústavu. Všichni jeho nástupci již byli české národnosti. První z nich byl Dr. Josef Kratochvíl,¹¹⁹ který ústav vedl v letech 1885–1889.

¹¹⁴ Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreich und Länder: Verordnung des Ministerium des Innern im Einvernehmen mit dem Justizministerium vom 12. Mai 1874. Wien 1874, s. 179–184.

Toto nařízení určovalo především podmínky vzniku a provozování soukromých ústavů choromyslných.

¹¹⁵ Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreich und Länder: Verordnung des Ministerium des Innern im Einvernehmen mit dem Justizministerium vom 12. Mai 1874. Wien 1874, s. 179–184.

¹¹⁶ Witowsky, A.: Systematisch-chronologische Sammlung, s. 853.

¹¹⁷ Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách. Praha 1926, s. 41.

¹¹⁸ Jacob Fischel (1813–1892) – narodil se v Libochovicích, vystudoval gymnázium a lékařskou fakultu v Praze. Promoval v roce 1842 a poté působil jako sekundář na různých odděleních všeobecné nemocnice. V roce 1844 nastoupil do ústavu choromyslných jako sekundář Dr. Riedla. Když jeho nadřízený odešel do Vídně, počítal se svým zvolením do čela ústavu. Přednost však byla z náboženských důvodů dána Dr. Köstelovi a tak Fischel ústav opustil a vrátil se až po jeho odchodu. Mezitím se v roce 1848 habilitoval z psychiatrie a věnoval se soukromé praxi. V roce 1873 byl jmenován profesorem

V tomto období došlo hned dvakrát ke zvýšení poplatků za pobyt. Poprvé v roce 1870 a podruhé o šest let později.¹²⁰ Financování ústavu však bylo prováděno především z rozpočtu zemského výboru. Příprava rozpočtu přitom probíhala velmi pečlivě. V usnesení o rozpočtu na rok 1866 lze najít přesné vyjmenování položek, které budou pražskému ústavu poskytnuty nad rámec běžného provozu. Je zde uvedena například částka třicet tisíc zlatých na stavbu nového administrativního domku, výlohy na správu ústavu na 6256 zlatých, prostředky na opravu střechy v Kateřinkách nebo 7200 zlatých na opravu špatného odvětrávání toalet. Rozpočet naopak o 1100 zlatých snižoval částku určenou k vytápění objektů.¹²¹

Stavební vývoj

Stavební vývoj ústavu tehdy směřoval především k rozšiřování ústavu mimo Prahu. Jednak kvůli dalšímu přeplnění pražských kapacit a jednak kvůli nárůstu počtu mimopražských pacientů. Cílem tedy bylo zřídit snadněji dostupné pobočky pražského ústavu v různých částech Českého království a ulehčení ústavu v Praze.

Prvním krokem bylo úspěšné dokončení návrhu na adaptaci bývalého piaristického kláštera v Kosmonosích u Mladé Boleslavi. Budově bylo přistavěno druhé patro a 29. dubna 1869 sem bylo z pražského ústavu přeloženo do ústavního ošetřování prvních 51 nemocných mužů. Všechny prostory o celkové kapacitě 280 pacientů byly předány do užívání roku 1871.¹²²

Prvním primářem Kosmonoského ústavu byl Dr. Karel Kutil, Fischelův konkurent z konkurzu na vedení pražského ústavu. Dr. Kutil byl prvním mimopražským primářem psychiatrie vůbec a ústav vedl až do roku 1886.¹²³

Již 15. října 1874 bylo Zemský výborem rozhodnuto o stavbě dalšího filiálního ústavu. Na návrh Dr. Fischela bylo usneseno umístit jej na okraj Dobřan u Plzně. Návrh počítal s kapacitou ústavu 500 nemocných, později ji rozšířil dokonce na 600. Jako jediná byla budova této filiálky nově postavena. K vypracování staveb-

---

psychiatrie. Pražský ústav vedl nepřetržitě 16 let. Zemřel v roce 1892 ve věku 79 let; Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348–1939, díl I. A–K. Praha 1988, s. 95.

¹¹⁹ Josef Kratochvíl (1830–1893) – český lékař, ředitel Zemského ústavu choromyslných v letech 1885–1889. Narodil se ve Mstěticích (Praha-východ) a po ukončení studií (1859) se stal asistentem v patologicko-anatomickém ústavu. Od roku 1863 působil v ústavu choromyslných. Nejdříve jako lékař, od roku 1869 jako primář oddělení na Slupí a od roku 1887 jako ředitel ústavu. Byl jedním ze spoluzakladatelů Časopisu lékařů českých. Zemřel v Praze v roce 1893; Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348–1939, díl I. A–K. Praha 1988, s. 130.

¹²⁰ Witowsky, A.: Systematisch-chronologische Sammlung der österreichischen Sanitäts Gesetze und Verordnungen. Praha 1885, s. 847.

¹²¹ NA, ZV, kart. 617.

¹²² Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách, s. 113.

¹²³ Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách, s. 113.

ních plánů byla zřízena speciální odborná komise, v níž byli zastoupeni zástupci zemského výboru a která vypracovala rozsáhlý podrobný program stavebních prací, v němž bylo přihlíženo ke všem požadavkům a vymoženostem doby a ke zkušenostem získaným při stavbách ústavů pro choromyslné v cizině. Při stavbě bylo nutno vyhovět především požadavkům umístění dvou skupin ošetřovaných, a to jednak nemocných, kteří potřebují pozornější a intenzivní péči a jednak nemocných s volnějším režimem léčby. První skupina pacientů byla umístěna do uzavřených pavilonů a druhá do volně přístupných budov. Pavilónový systém byl zvolen především z hygienických důvodů (kvůli soustředění velkého počtu nemocných v jedné budově). Výhodou tohoto systému bylo i jeho snadnější a levnější rozšiřování. Stavba byla prováděna v letech 1876–1883 a náklad na ní činil 1 800 000 zlatých. Provizorně byl ústav otevřen již 13. dubna 1880, kdy sem bylo převezeno padesát nemocných mužů z přeplněného pražského ústavu. Celkem sem bylo v tomto roce převezeno 123 pacientů (73 mužů a 50 žen)¹²⁴. Prvním primářem tohoto ústavu byl jmenován Fischelův žák, Dr. Arnold Pick.

O další rozšíření sítě poboček Zemského ústavu pro choromyslné se zasloužil nový ředitel pražského ústavu Dr. Josef Kratochvíl, který navrhl Zemskému výboru zakoupení bývalého jezuitského kláštera¹²⁵ v Opařanech u Tábora.¹²⁶ Výbor jeho návrh přijal a v roce 1887 si klášter nejprve pronajal a v roce 1889 ho odkoupil.¹²⁷ Po nezbytných úpravách sem bylo přemístěno na 210 pacientů a primářem nově otevřeného ústavu byl jmenován Dr. Emil Viertl.¹²⁸ Rozšiřování ústavu mimo Prahy pokračovalo i v dalších letech. V roce 1892 byl otevřen ústav v Horních Beřkovicích,¹²⁹ v roce 1903 se započalo se stavbou léčebny v Bohnicích,¹³⁰ v roce 1908 vznikly dva menší ústavy u Německého Brodu a v Hroznětíně u Karlových Varů.¹³¹

¹²⁴ NA, ZV, kart. 3187. Výroční zpráva Zemského ústavu choromyslných za rok 1880.

¹²⁵ Budova původního kláštera, do které byl ústav umístěn, byla postavena na základech kamenné tvrze v letech 1717–1727. Z místností stojí za zmínku stropními freskami krásně zdobený refektář, dnes užívaný jako konferenční místnost. V roce 1735 byl postaven v areálu kláštera kostel zasvěcený sv. Františku Xaverskému. Po zrušení Jezuitského řádu Josefem II. připadl tento majetek studijnímu fondu. Od něj ho ve veřejné dražbě v roce 1825 zakoupila kněžna Kvido Baduine z Paaru. V klášteře byly umístěny vrchnostenské kanceláře a byty jednotlivých úředníků. Již v roce 1854 byl zámek – jak se klášteru začalo říkat – nabídnut Zemskému výboru. Ten však nabídky využil až v roce 1887. <http://www.dploparany.cz/index.php?idh=2&idv=2> [23. 7. 2008].

¹²⁶ <http://www.dploparany.cz/index.php?idh=2&idv=2> [23. 7. 2008].

¹²⁷ V areálu ústavu, který je dnes největší dětskou psychiatrickou léčebnou v České republice, se nachází řada historických a kulturních památek. Kromě budovy bývalého kláštera, se zde nalézá tzv. Brána Markéta, která je součástí bývalého klášterního komplexu a je pojmenována podle vyobrazení sv. Markéty házející srp do žita. Kulturní památkou je dnes i park ústavu o výměře 4,5 ha, osázený vzácnými dřevinami a vodárenská věž postavená až v letech 1908.

¹²⁸ Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách, s. 129–153.

Všechny tyto filiálky měly svého vlastního primáře a do jisté míry byly samostatné. Jejich podřízenost vůči pražskému ústavu se vyznačovala především nutností přijímat pacienty, o jejichž přesunu tento ústav rozhodl. Některé z nich mohly však přijímat i nové pacienty tzv. rovnou „z terénu“. Například ústav v Dobřanech. Bylo však potřeba určit teritoriální rozdělení a vymezit tak místní působnost jednotlivých ústavů. Mezi pražským a dobřanským ústavem tak činil výnos z 29. března 1881, který přesně vymezoval okresy a jejich příslušnost k ústavu. Do pražského ústavu tak náleželi nemocní například z okresů Benešov, Český Brod, Chrudim, Jičín, Chotěboř, Poděbrady nebo Roudnice a naopak k Dobřanům například Aš, Cheb, České Budějovice, Jáchymov, Kadaň, Strakonice a další.¹²⁹ Jak již bylo zmíněno, první pacienty z Prahy přijal dobřanský ústav v roce 1880 a do roku 1886 sem bylo převezeno celkem 298 pacientů.

Došlo i k rozšíření samotného pražského ústavu. Na návrh Dr. Fischela zakoupil Zemský výbor tzv. Starou porodnici u sv. Apolináře. Tato pozdně barokní stavba z let 1746–1750 sloužila původně jezuitské koleji jako exerciční dům.¹³⁰ Po zrušení jezuitského řádu v roce 1773 zůstala jako samostatná instituce nadále ve správě bývalého jezuitského provinciála a uvažovalo se o jejím dalším osudu. V úvahu připadalo přidělení domu armádě, později pak augustiniánskému klášteru na Karlově. V roce 1789 bylo nakonec rozhodnuto o jeho adaptaci na porodnici. Stavební úpravy pod vedením F. L. A. Hergeta probíhaly v letech 1790–1791 a poté byla porodnice otevřena. Vzhledem k nedostačující kapacitě (součástí porodnice se stal i nalezinec) došlo v letech 1823–1825 k dalším stavebním úpravám, jejichž cílem bylo rozšířit budovu o druhé patro.¹³¹ Postaven byl tehdy i obytný dům pro primáře s přednáškovým sálem a úprav se dočkal i okolní park. Další kapacitní problémy již byly řešeny stavbou nové budovy, do které se porodnice přestěhovala v roce 1875.¹³² Uvolněných prostor staré porodnice tak mohl využít ústav choromyslných.

Dvoupatrová a dvoukřídlá budova ve tvaru písmene L, nacházející se v sousedství kostela svatého Apolináře, s okolní zahradou a přínáležejícími domy, byla v roce 1875, po provedení nutných adaptací, dána do užívání ústavu choromyslných. V roce 1884 získala budova i novou fasádu.¹³⁶

¹²⁹ Psychiatrická léčebna Horní Beřkovice se v roce 1919 osamostatnila a v současné době je spádovou léčebnou pro Ústecký, Liberecký a část Středočeského kraje. <http://www.plhberkovice.cz/main.php?id=uvod> 23. 7. 2008.

¹³⁰ Psychiatrická léčebna v Bohnicích se osamostatnila hned 28. dubna 1909.

¹³¹ Heveroch, A. – Frašba, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách, s. 113.

¹³² Witowsky, A.: Systematisch-chronologische Sammlung der österreich. Sanitäts Gesetze, s. 854–855.

¹³³ Baťková, R. a kolektiv: Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady, s. 330.

¹³⁴ Baťková, R. a kolektiv: Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady, s. 330.

Celkem měl tedy ústav v Praze čtyři oddělení – pečovatelský ústav v klášteře sv. Kateřiny, léčebný ústav v Novém domě, pobočka Na Slupi a stará porodnice u sv. Apolináře.

V prvních dvou odděleních zůstal primářem ředitel ústavu Dr. Fischel, oddělení Na Slupi vedl Dr. Kratochvíl a u sv. Apolináře byl primářem žák Dr. Köstela Dr. Bohumil Ceyp z Peclínovce,

Ze života v ústavu

Změny související s přechodem ústavu do zemských rukou se každodenního života pacientů žádným zásadnějším způsobem nedotkly. Ústav si udržoval svoji standardní úroveň, která již nebyla tak zářivá jako za působení Dr. Riedla, stále zde však působila řada kvalitních odborníků a zdejší léčebné metody i nadále udržovaly krok s okolní Evropou.

Co se odborného lékařského personálu týče, lze v tomto období pozorovat zvýšené snahy o specifikaci a zachycení jednotlivých činností. Bylo vydáváno více podrobných instrukcí a norem, jež měli zaměstnanci všech zdravotních institucí dodržovat a na jejichž dodržování pečlivě dohlížely zemské úřady. Například výnosem ministerstva vnitřní z 1. října 1862 bylo císařem vyhlášeno rozhodnutí o povinnosti sekundářů působících v dobročinných ústavech skládat ihned po svém nástupu do funkce slib, ve kterém se zavazují plnit své lékařské povinnosti¹³⁷. Nové, přesnější instrukce byly vydány i pro opatrovníky v ústavech choromyslných. Ty především přikazovaly chovat se k pacientům s co největší laskavostí a mírumilovností, věnovat jim veškerou svoji péči, dbát o čistotu jejich vlastní i celého ústavu.

V těchto instrukcích byly přesně stanoveny jednotlivé úkoly, které měl opatrovník během dne provádět. Od ranní hygieny pacientů, přes úklid všech prostor, dozor při pracovní terapii až po ukládání pacienta ke spánku. Zároveň vyslovovaly přísná pravidla pro chování opatrovníků vůči pacientům. Nepřicházelo v úvahu, aby opatrovník pacientovi tykal, sprostě nebo jinak nevhodně jej oslovoval (Cit: „*nesmějí žádného nemocného nazývati bláznem, šilencem, pomatencem atd.*“) nebo mluvit před nemocnými o jejich nemoci a utvrzovat je v jejich bludných představách. Trestní stíhání opatrovníků hrozilo, pokud by duševně nemocné tělesně trestali. Stejně tak nesměli bez svolení ředitele ústavu používat popruhy nebo svěrací kazajku a pokud jejich užití vyžadovala nenadálá situace, museli o tom ihned informovat sekundáře ústavu¹³⁸. Dále instrukce nařizovaly řadu spe-

¹³⁵ Nová budova porodnice v novogotickém stylu byla postavena v letech 1867–1875 podle plánů architekta Josefa Hlávky; Bařková, R. a kolektiv: Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady, s. 326.

¹³⁶ Bařková, R. a kolektiv: Umělecké památky Prahy. Nové Město, Vyšehrad, Vinohrady, s. 330–331.

¹³⁷ NA, ZV, kart. 617.

¹³⁸ NA, ZV, kart. 3214.

cifických úkolů a omezení. Například museli opatrovníci každý večer kontrolovat šaty svých svěřenců, aby v nich neuchovávali zakázané předměty. K omezením patřil i zákaz přivýdělků mimo ústav nebo nemožnost chovat domácí zvířata.¹³⁹ Tresty za přestupky byly různé, od odejmutí tabáku či jídla až po trestní stíhání. V roce 1874 byla například Julie Hafenbrödllová, opatrovnice mající na starost inventář ústavu, nařčena ze zpronevěry finančních prostředků za prodej materiálu a následně souzena. Obvinění byla nakonec zproštěna, přesto musela uhradit chybějící obnos ve výši 48 zlatých a 34 krejcarů, který jí byl následně strháván z platu. V případě, že by byla z ústavu propuštěna, zavázala se dotyčná i nadále hradit škodu pravidelnými měsíčními částkami¹⁴⁰.

Opatrovnictví tak bylo i nadále velmi náročné a zodpovědné zaměstnání. Ředitelé ústavu si toho byli velmi dobře vědomi a tak se snažili opatrovníkům tyto podmínky alespoň kompenzovat finančními prostředky, jejichž zvýšení od Zemského výboru neustále požadovali.¹⁴¹ V letech 1872 a 1890 skutečně k částečnému navýšení platů opatrovníků došlo. Vydobýt si lepší platové ohodnocení nebo se alespoň zařadit do vyšší opatrovnícké třídy se snažili i sami opatrovníci. Ve fondu Zemského výboru je uchována celá řada jejich žádostí o zvýšení platu, povýšení či vyplácení odměn a penzí.

Počet pacientů v ústavu i nadále stoupal. V období let 1876–1886 bylo nově přijato celkem osm a půl tisíce pacientů. Z větší části se jednalo o mužské pacienty, ale rozdíl nebyl příliš velký. Většinou šlo opět o lidi ze sociálně slabší třídy, katolického vyznání, v nejčastější věkové skupině od 30 do 35 let.¹⁴² K nejčastějším onemocněním vyskytujícím se v ústavu patřila pomatenost, slabomyslnost, zuřivost, zádumčivost či alkoholismus.¹⁴³ Přitom například alkoholismus byl v drtivé většině záležitostí pacientů mužského pohlaví.¹⁴⁴ Na onemocnění některých pacientů měly svůj vliv i politické a sociální děje ve společnosti. Nárůst pacientů zaznamenal ústav například v důsledku finanční krize v sedmdesátých letech 19. století.¹⁴⁵ Co se týče způsobů léčby, stále se těšila velké oblibě pracovní terapie, kterou lékaři považovali za účinnou metodu uzdravování a pacienti ji oceňovali svoji nadšenou účastí. Pro vzdělanější pacienty ústavu byla po celou dobu jeho existence k dispozici ústavní knihovna, která sloužila všem zájemcům a byla neustále doplňována. V ústavu se však, jak již bylo zmíněno, nevzdělávali pouze pacienti. Na Dr. Riedla a jeho výuku psychiatrie navázali i jeho nástupci. Dr. Jakob Fischel (1869–1885) přednášel psychiatrii již od roku 1848, kdy se habilitoval na

¹³⁹ NA, ZV, kart. 3214.

¹⁴⁰ NA, ZV, kart. 3214.

¹⁴¹ NA, ZV, kart. 3214.

¹⁴² NA, ZV, kart. 3187.

¹⁴³ NA, ZV, kart. 3214.

¹⁴⁴ Zdroj: Výroční zprávy ústavu z let 1876–1886, vlastní statistika.

¹⁴⁵ NA, ZV, kart. 3188.

pražské univerzitě. Jeho přednášky se konaly ve Všeobecné nemocnici a od roku 1869, kdy získal post ředitele ústavu, opět přímo v něm.¹⁴⁶ Přednášky se konaly většinou dvakrát až třikrát týdně a trvaly jednu hodinu. Nazývány byly nejčastěji jako Teoretická a praktická psychiatrie nebo pouze Psychiatrie. Dr. Köstel ještě pořádal od roku 1865 v Karolinu zvláštní přednášku určenou pro veřejnost, která se zabývala soudně-psychiatrickou problematikou. Dr. Fischel později nazýval své přednášky jako *Přednášky o psychiatrii a forensní psychologii*. Zájem o stále ještě nepovinné přednášky z psychiatrie stoupal i v druhé polovině 19. století jen velmi pomalu. Nejpočetnější zájemce představovali vystudovaní lékaři, doplňující si své vzdělání. Co se týče studentů medicíny, tak v roce 1848 si z celkového počtu 428 posluchačů zapsal psychiatrii jen jediný, v roce 1874 to již bylo 33 z 325 studentů.¹⁴⁷ Úzká souvislost mezi ústavem a klinikou měla za následek i změny, jež vyplynuly z rozdělení univerzity na českou a německou.

Vznik české a německé psychiatrické kliniky

Náročná jednání o rozdělení univerzity vyústila Zákonem o rozdělení pražské univerzity, který vyšel 28. února 1882. Norma upravující rozdělení stávající univerzity na část českou i německou řešila situace způsobené jejich odloučením a zároveň budoucí vzájemné vztahy. Mimo jiné stanovila, že pedagogové mají právo výběru, na které ze škol chtějí působit a převést na ni svá pracoviště. Česká lékařská fakulta zahájila činnost až v zimním semestru školního roku 1883/1884. Důvodem zpoždění byla nutnost rychle dobudovat teoretické ústavy a některé kliniky (z původní lékařské fakulty přešli na českou lékařskou fakultu jen tři kliničtí profesori – internista Bohumil Eiselt, chirurg V. Weiss a porodník J. Streng).¹⁴⁸ Ke zřízení samostatné české a německé psychiatrické kliniky došlo až v roce 1886, neboť mu předcházela zdlouhavá a složitá jednání mezi vídeňským ministerstvem kultu a vyučování, Místodržitelstvím, Zemským výborem a sněmem v Čechách, mezi děkanáty jednotlivých fakult i samotnými profesory. Jednání začala na podzim roku 1883, kdy bylo Místodržitelstvím Zemskému výboru doporučeno resp. nařízeno povolit profesorům budoucí psychiatrické kliniky německé lékařské fakulty vyučovat psychiatrii v Zemském ústavu choromyslných v Praze. Ústav měl poskytovat veškerý potřebný materiál a zároveň umožnit výběr pacientů pro klinické demonstrace. Zemský výbor toto doporučení přípisem z 3. října 1883 přijal.¹⁴⁹ Vzhledem k tomu, že obdobné požadavky vznesla i česká strana, spustila se lavina zdlouhavých jednání a dohadů mezi zmíněnými účastníky. K systematictějšímu a rychlejšímu řešení všech problémů a otázek byla ustanovena poradní komise v čele s dvorským radou Langrem z Vídně, a s profesory Eiseltem,

¹⁴⁶ Hlaváčková, L.: Česká a německá psychiatrická klinika, s. 136.

¹⁴⁷ Hlaváčková, L.: Česká a německá psychiatrická klinika, s. 137.

¹⁴⁸ Hlaváčková, L.: Česká a německá psychiatrická klinika, s. 139.

¹⁴⁹ NA, ZV, kart. 3187.

Strengem, Weissem, Janovským a ředitelem nemocnice Smolerem¹⁵⁰. Jednou z nejdůležitějších otázek, kterou bylo potřeba vyřešit, bylo umístění klinik. Představitelé budoucích klinických pracovišť požadovali počet míst, který by odpovídal tehdejším předpokladům moderního klinického vyučování. Jednalo se minimálně o 100–120 klinických lůžek. Tento předpoklad však byl po projednání Zemským výborem odmítnut a kliniky se musely spokojit s maximálním počtem 100 lůžek. O tom, kde budou tato místa vyhrazena, se nadále jednalo.¹⁵¹

V první fázi bylo vyloučeno oddělení Na Slupi, které bylo shledáno jako zcela nevhodné účelům klinik. Jako okrajové řešení bylo bráno umístění klinik do budovy staré porodnice. Do nejužšího kola tak postoupil „Nový dům“ a Kateřinky.¹⁵² Zemský výbor nabídl provizorní řešení, které se později stalo i řešením definitivním. Tato varianta omezovala počet lůžek a počítala s umístěním obou klinik do jedné budovy. K realizaci tohoto provizoria došlo po jeho schválení ministrem kultu a vyučování, který shledal oprávněnost námitek Zemského výboru o nedostatečných kapacitách pro zřízení obou klinik v plném rozsahu.¹⁵³ Po dalších zdoluhavých jednáních (tentokrát zapříčiněných zástupci české a německé kliniky) bylo rozhodnuto umístit obě kliniky do tzv. „Nového domu“, a to tím způsobem, že došlo ke kolmému rozdělení budovy na část českou a část německou a vodorovným směrem na oddělení ženské a mužské. První patro bylo ponecháno pacientům první třídy. Další podmínkou bylo ještě dostavit patra u obou bočních křídel.¹⁵⁴

Důvodem, proč Zemský výbor s rozhodnutím o umístění a zřízení klinik tolik otálel, byly jeho oprávněné obavy o nedostatek míst pro pacienty ústavu. V těchto obavách je utvrzoval fakt, že kapacita ústavu v Dobřanech, kam byli kvůli uvolnění místa přesouváni pacienti, byla plněna mnohem rychleji, než se předpokládalo.¹⁵⁵ Kromě nedostatku místa se výbor obával, opět oprávněně, jak se časem ukázalo, i omezení fungování ústavu samotného, zhoršení kvality péče o pacienty a omezení kompetencí ústavních lékařů. Na druhou stranu si však byl Zemský výbor velmi dobře vědom potřeby zřízení těchto klinik. Výhodu spatřoval především v tom, že vystudovaní lékaři budou, díky svému vzdělání a nabytým dovednostem, schopni předcházet psychickým nemocem, včas je odhalit nebo rovnou zcela vyléčit aniž by museli odeslat pacienta do ústavu a tím pádem mu ušetřit náklady za jeho léčbu. Dalším tématem k řešení byly vztahy mezi ústavem a klinikami. Ty byly nakonec upraveny speciálními předpisy, které řešily například kontrolní pravomoci, rozdělení jednotlivých lůžek a podobně.¹⁵⁶ Následně se tyto předpisy v praxi

¹⁵⁰ Heveroch, A. – Frabša, F. S.: Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách. Praha 1926, s. 44.

¹⁵¹ NA, ZV, kart. 3187.

¹⁵² NA, ZV, kart. 3187.

¹⁵³ NA, ZV, kart. 3187.

¹⁵⁴ NA, ZV, kart. 3187.

¹⁵⁵ Podle původních předpokladů neměla být kapacita překročena dříve než za deset let.

¹⁵⁶ NA, ZV, kart. 3187.

přilíši neuplatnily. Po téměř třech letech jednání a dohadů byla 19. listopadu 1886¹⁵⁷ konečně zahájena činnost Psychiatrické kliniky české univerzity, dnešní Psychiatrické kliniky 1. LF UK. Prvním přednostou kliniky se stal Dr. Benjamine Čumpelík¹⁵⁸.

Počátky kliniky nebyly nijak jednoduché. Složitě byly vztahy mezi ní a ústavem. Jablkem sváru bylo především společné financování (kliniky byly financovány ze studijního fondu, ze kterého měly přispívat do ústavní pokladny). Největší spory se týkaly jednak výše částky, kterou měly kliniky odvádět, a jednak provozních záležitostí (složitě vztahy mezi ředitelem ústavu a přednostou kliniky co se pravomocí týče apod.).¹⁵⁹ Stejně tak vztahy mezi oběma klinikami navzájem byly poznamenány řadou sporů. Za základní – od kterého se odvíjely všechny ostatní – lze označit nesouhlas většiny členů německé lékařské fakulty se samotným rozdělením univerzity. S tím souvisely problémy národnostní a jazykové, evidentní zvýhodňování německé kliniky, osobní antipatie atd. I přes neustálé třenic a problémy spolu musely obě instituce neustále spolupracovat. Navíc vzhledem ke stále ještě nepřilíši početné základně národnostně českých lékařů, muselo časem dojít ke splnutí některých ústavních funkcí s klinickými a naopak. Postupně se tak propojil ústavní personál s klinickým a obě instituce tak v podstatě splynuly a své osudy spojily v jeden, neméně zajímavý.

Zusammenfassung

Die Landesirrenanstalt in Prag in Jahren 1791–1886

Die gegenwärtige Psychiatrische Klinik der 1. Medizinischen Fakultät der Karlsuniversität ist eine Institution, die Aufmerksamkeit verdient, und zwar nicht nur wegen ihren aktuellen Ergebnissen und ihrem hervorragenden Niveau, sondern auch wegen ihrer reichen und interessanten Historie. Die Anfänge dieser Institution fallen bis ins Jahr 1791, wann ihr Vorgänger – die Irrenanstalt bei damals entstandenem allgemeinem Krankenhaus - gegründet wurde. Mehr als 200 Jahre der Existenz dieser Institution wurden mit einer Reihe von Änderungen in ihrer Tätigkeit und Verwaltung, mit umfangreicher Bauentwicklung und nicht zuletzt mit einer Reihe von bedeutenden Persönlichkeiten, die sich an der Spitze der Anstalt ablösten oder nur ihre Tore durchgingen, begleitet.

---

¹⁵⁷ Návštěvní kniha. Příběhy psychiatrické kliniky v Praze s portréty slavných postav. Praha 2004, s. 16.

¹⁵⁸ Benjamine Čumpelík (nar. 1845) – vystudoval pražskou lékařskou fakultu a r. 1872 promoval. Již během studií se zajímal o psychiatrii a poté nastoupil do pražského ústavu jako sekundáře (za vedení dr. Fischela). Svě odborné vědomosti si rozšiřoval vědeckými cestami a studijními pobyty na klinikách v Německu, Holandsku, Belgii či Švýcarsku. Byl profesorem psychiatrie a po roce 1891 ředitelem Ústavu choromyslných; Vencovský, E.: Sto let české psychiatrické kliniky v Praze 1886–1986, s. 60.

¹⁵⁹ Podrobněji: Hlaváčková, L.: Česká a německá psychiatrická klinika, s. 133–159.

Dieser Beitrag verfolgt kurz die Historie der Anstalt von ihrer Entstehung bis 1886. Es wurden hier in diesem Jahr die psychiatrischen Kliniken beider medizinischen Fakultäten – der tschechischen und der deutschen – gegründet. Er ist nach einzelnen Zeitperioden unter Bezugnahme auf die Anstaltsverwaltung verteilt. Die erste Periode verfolgt Schicksale der Anstalt von ihrer Gründung im Jahre 1791 bis ins Jahr 1846, wann die Anstalt ganz unabhängig vom Krankenhaus, dessen Teil sie ursprünglich war, wurde. Es folgt die Periode von 1846 bis 1861. Die Anstalt wurde unter die Landesverwaltung gebracht und so wurde sie zur Landesirrenanstalt. Die dritte Periode wird im Jahr 1868 beschlossen, wann die Existenz der Anstalt den Weg für die Entstehung der psychiatrischen Kliniken frei gemacht hat. Jeder dieser drei Teile wird weiter in Subkapitel geteilt, die vor allem die Verwaltungs- und Bauentwicklung der Anstalt verfolgen. Es sind auch Schicksale einiger Persönlichkeiten (vor allem Dr. Josef Riedl) erwähnt, die großen Einfluss auf die Entwicklung der Anstalt hatten, oder die Anstalt nur besuchten. Nur marginal sind hier auch später außer Prag entstandene Tochteranstalten in Kosmonosy, Dobřany, Horní Bečkovice u.a. erwähnt. Diese Zweigstellen wurden vom Anfang zwar als Filialen der Anstalt, sie lebten sich aber im Grunde ihr eigenes Leben und die meisten wurden im Laufe der Zeit ganz frei.

Zum Schluss wird die Aufmerksamkeit nur kurz der Entstehung der selbständigen tschechischen und deutschen Kliniken gewidmet, was für die Anstalt Anfang einer vollkommen neuen Ära bedeutet, die mit allmählichem Rückzug vor den expandierenden Anforderungen der Kliniken verbunden war. Die Anstalt wurde schließlich durch die Kliniken aufgesogen. Es ist nicht nötig zu erwähnen, dass der Ruhm und das Prestige der beiden diesen Kliniken auf den Gründen gebaut wurden, die von allen geschaffen wurden, die sich für Aufbau der Irrenanstalt verdienten. Die gegenwärtige Führung der Psychiatrischen Klinik der 1. Medizinischen Fakultät der Karlsuniversität ist sich dieser Tatsache sehr gut bewusst und bekennt sich bis auf den heutigen Tag zur Historie und zum Vermächtnis der Anstalt.

Annotation

The Provincial Institute for the Insane in Prague, 1791–1886

This study examines the origins and early existence of the Provincial Institute for the Insane in Prague. The author provides a detailed account of the development of the administrative systems, personnel, and buildings of this specialized institution, and analyses the therapeutic methods used in it.